

ФИТРАТ

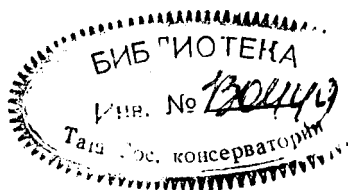
ЎЗБЕК
КЛАССИК
МУСИҚАСИ
ВА
УНИНГ
ТАРИХИ

ФИТРАТ

ЎЗБЕК КЛАССИК
МУСИҚАСИ
ВА УНИНГ ТАРИХИ

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси «Фан» нашриёти
1993

Рисола наشري бизга ҳаёт дарсини ўқитган устозларимиз Ўлмас
и ки Муҳаммад Шарифнинг ва Аҳмаджон Инъомжон ўглининг қутлуг
ёшга киришлари санасига бағишланди.

Нашрга тайёрловчи ҚАРИМБЕК ҲАСАН

Шарҳловчи АЛИБЕК РУСТАМ

Муҳаррир АСРОР САМАД

Илмий-оммабон адабиёт

Абдурауф Фитрат

**ЎЗБЕК КЛАССИК МУСИҚАСИ
ВА УНИНГ ТАРИХИ**

ЎзРФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
«Нур» — 1993, Тошкент, Халқлар дўстлиги, 28.

Мусаввир М. Самойлов
Тех. муҳаррир С. Собирова
Мусаҳҳиҳ Ш. Аминова

ИБ № 6252

Теринга берилди 10.10.92. Босишга рухсат этилди 25.02.93. Формати
84×108^{1/2}. Босмахона ёзув қоғози. Шартли босма тобоқ 2,94. Нашр тобоқ
3,04. Жамн 3000. Буюртма № 2617. Баҳоси шартнома асосида.

ЎзРФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тошкент китоб-журнал
фабрикасида босилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Ф 4702620104—3-620
М 355 (04)—93 рез. 93

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 1993 йил.

ISBN 5-648-01942-4

МУҚАДДИМА

Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси сўнгги йилларда ўзбек тилига, адабиётига ва тарихига оид анчагина маълумот тўплаб, яхшигина илмий натижалар чиқаришга муваффақ бўлса-да, ўзбек мусиқамизга тегишли жиддий татаббуъотда¹ бўлина олмади. Бунинг асосий сабаби бизда бу соҳада ишлай олатурган, яъни аслий маънода мусиқа назариясини билатурган ва шарқ мусиқасининг хусусиятларига воқиф мусиқашуносларнинг йўқлиғидир.

Ўзбек мусиқасининг асосларини белгилаш, уни таниқил этган унсурларни аниқлаш, кечирган даврларни, бутун сабаблари билан, очиқ таъйин этиш ва натижада объектив, илмий хулоса чиқариш, ўзимиздан олим — мусиқашунослар етишмагунча мумкин эмас. Шу билан баравар, бизда олим-мусиқашунослар йўқ деб, миллий мусиқа соҳасида илмий ва тарихий татаббуъотга киришмасдан тура олмаймиз, мумкин бўлган даражада бу соҳада ишлаш, тўпланган ва ишланган маълумотларни матбуотга чиқариш лозимдир. Ҳозир тўпланган материалларда илмий усул ёғидан камчиликлар бўлса бўлур, лекин ўз вақтида тўпланган бу материаллар келгусидаги илмий ишлар учун кўп ёрдам берур, биз бунга ишонамиз.

Бу тақдим этилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг сипоришига кўра ўртоқ Фитрат томонидан тузулгандир. Қўмитамиз бу асарни ўзбек мусиқасининг тарихи сифатида ўқуғувчиларга тақдим эта олмаса-да, ўзбек мусиқаси тарихининг маълум бир даврини ўрганиш учун қийматли материал деб айта олади.

*Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси.
сентябрь, 1926 йил.
Самарқанд*

ШАРҚ МУСИҚАСИ

Бизда «ғарб муסיқаси»ға қарши «шарқ муסיқаси» деган сўз юрадир. Бу кун бу сўздан англашилған маъно турк, араб, форс миллатларининг муסיқаларидир.

Юқоридағи маънода олинған шарқ муסיқаси асос назария эътибори билан бирдир. Ҳаммаси ўн икки мақом асоси узра юрадир. Ҳаммасининг бир кўб истилоҳлари, бир кўб усул доиралари бир хилдир. Шундай бўлса ҳам, услуб ёғидан қарағанда турк, араб, форс муסיқалари орасида шунча айирма бордир-ким, бирини тинглаб юрган киши, иккинчисини бошлаб эшитканда, бир нарса англабмай қоладир.

Бу услуб айирмаси ёлғиз турк, араб, форс муסיқалари орасида бўлгани каби турклардан усмонли, озарий, ўзбек муסיқалари орасида ҳам бордир.

Ўзбек муסיқаси билан озарий муסיқаси орасида услубча бошқалиқ бўлгани каби, озарий-усмонли муסיқаси орасида ҳам айрилиқ бордир. Бироқ юқорида ёзганим каби бу бошқалиқ буларнинг «шарқ муסיқаси» аталishiға, ҳаммасининг бир турли назария ва асослар остига киришларига моний бўлмайдир.

Бизнинг адабиётимиз шарқ ислом адабиётига қандай боғланған, қандай муносабатли эса, муסיқамиз ҳам шарқ-ислом муסיқаси билан шундай боғланған, шундай муносабатдадир.

Бизнинг эски куйларимиз орасида «рок», «қатор-соранг» деган куйлар бор.

«Рок» ҳиндча «мақом» демақдир². «Соранг» эса, ҳинд чолгуларидан биридир. Булар муסיқамизнинг кўб эскидан (ёлғиз араб-эрон эмас), ҳатто ҳинд муסיқасидан

таъсирланганини кўрсатадир. Шунинг учун мақсадга киришмасдан бурун, шарқ мусиқасининг асосий чизиқларидан ишимизга ярарлиқларини, яъни ўз мусиқамизнинг баъзи ўрунларини англашга ёрдам этарлик жойларини кўрсатиб ўтишни лозим кўраман.

Шарқ мусиқаси ўн икки мақом узра юрадир, деган эдик. «Зубдатул-адвор» эгаси Мароғали Абдулқодир «Шарафиййа» эгаси Урумияли Сафийуддин, «Нафоййсул-фунун» соҳиби Муҳаммад ибни Маҳмуд каби бурунги устодлардан бошлаб, ўзбек мусиқий олими Қавкабийгача бутун устодлар томонидан кўрсатилган ўн икки мақомнинг исмлари шулардир:

1 — Рост	7 — Буслик
2 — Исфаҳон	8 — Ушшоқ
3 — Ироқ	9 — Ҳусайний
4 — Кучак	10 — Зангула
5 — Бузрук	11 — Наво
6 — Ҳижоз	12 — Роҳавий

Булардан «Кучак»нинг иккинчи исми «Зерафкан»дир. Ҳижознинг иккинчи исми «Нигорий»дир.

УСУЛ

Мусиқий олимларимизга кўра бир оз ўзаниб³ сўзаниши⁴ ҳис этилган товуш «нағма»дир. «Нағма» бир замон давом этган (яъни ўзанган) товуш бўлгач унинг бош томони, албатта бўладир. Нағма маъносидаги товушни чиқармоқ учун чолгуни чертмак керак. Чолгуни чертганимиздан бошлаб, товуш чиқарадир-да, бир муддат ўзаниб қолгач, «нағма» бўладир. Демак, шул чертишимиз нағманнинг бош томони бўладир. Бунга «ниқра» дейиладир. Мана шул ниқралар билан улар орасидаги замонларни (товушнинг ўзаниб турган замонини) белгилаб, бир-бирига боғлаш йўлини кўрсатмак учун мусиқада усул белгилайдирлар. Мусиқий олимларимиз мусиқада усул белгилаш учун шундай ҳаракат қиладирлар: «куй» да бир-бирига бойланиб келган ниқраларнинг (тан) шаклида бўлганини «сабаб-и хафиф», (тана) шаклида бўлганини «сабаб-и сақийл», (танан) шаклида бўлганини «ватад», «тананан) шаклида бўлганини «фосила» деб атайдирлар.

Мана шул (тан, тана, танан, тананан) шаклларида бойланган ниқраларни белгили бир тартибда йиғиб, мусиқий усулларни майдонга чиқарадирлар.

«Танап-тан-танан-тап (фаъулун фаъулун) вазнига «Ҳазаж» дейиладир. «Тан-танап-тан-танан» (фоёълун фоёълун) вазнига «рамал» дейиладир. Мана шундай қилиб, усул доиралари тузадирлар. Усул доиралари баъзиларига кўра ўн беш, баъзиларига кўра ўн етти, баъзиларига кўра йиғирма тўрт-йиғирма еттидир. Усул доираларидан машҳур ўн иккитасининг отлари мана шулардир: Ҳазаж, рамал, вофир; дуйак, фохтозарб, туркий, мухаммас, сақийл, чанбар, зарб-и қадим, зарбу-л-фатҳ⁵.

Мусиқамизда усул доиралари аруздаги «бахр»ларга ўхшайдир. Шу усулларга ўлчаб, турли куйлар боғламоқ мусиқий устодларининг, мусиқий олимларининг иши бўлиб қоладир. Кўруладир-ким, мусиқий олимларимиз мусиқада усул белгилаганда шеърда арабнинг «аруз» тартибини қабул қилганлар (сабаб-и хафиф, сабаб-и сақийл, ватад, фосила) каби тақсим ва истилоҳлар арузники бўлганидек, «ҳазаж, рамал» каби истилоҳлар ҳам арузникидир. Мана шуни кўрган бир кўб илмий кишилар шарқ мусиқа билан араб арузи орасида қаттиқ бир бойланиш бордир, деб ишонадирлар. Мен ҳам шунга анча тиришдим. Ойларча, йилларча давом этган ақтаринимдан кўзга кўринарлик бир натижага эришмадим, бу, балким ўзимнинг кучсизлигим, ўзимнинг билимсизлигимдадир. Ҳар ҳолда меним бу кунги қаноатим шудир: шарқ мусиқасининг усули тартиб этилганда араб арузига йонашилган ниқраларни бир-бирига бойлаш учун арузнинг «ҳарфларни бир-бирига бойлаш» тартибини «сабаб», «ватад» каби истилоҳлари билан қабул этганлар⁶.

Усул вазнидан икки-учтасига «ҳазаж», «рамал», «вофир» каби аруздаги исмларни ҳам олганлар. Ҳатто мухаммас вазни деб кўрсатганлари (тан-танан-тан-танан-тан-танантан-танан) вазни арузнинг «мутадорик-и солим» аталган (фоёълун фоёълун фоёълун фоёълун) вазнига тўғри келади. Бироқ «аруз» билан «усул» орасидаги муносабатни бундан илгарига олиб бормоқ, усулнинг ҳар вазнини арузнинг ҳар вазнига баробар келтиришга тиришмоқ мумкин эмасдир. Буни исботи учун юқорида «ҳазаж», «рамал» каби аталган усулларни кўрсата оламиз. Аруздаги «ҳазаж», «рамал» баҳрлари билан бу вазилар орасида «исмдошлик»дан бошқа бир муносабат йўқдир.

Пардалар:

«Нағма»нинг нима эканини юқорида ёзган эдик. Шарқ мусиқий олимлари «нағма»ларнинг бир-бирига нисбатларини шул «нағма»ларнинг «махраж»лари орасидаги нисбатларга кўра белгилайдилар, «нағма»ларнинг махражлари инсоннинг бўғозидир. Бироқ бўғоздаги «нағма» махражларини қоғозга чизиб кўрсата олмаганлари учун улар (мусиқий олимларимиз) масалани бўғоздан «тор»га кўчирадилар. «Нағма» махражларини «тор»да риёзий бир йўлда, жуда ингичка ҳисоб ила белгилаб, ҳар бирини ҳарф билан кўрсатадилар. Шундай қилиб, белгиланган «махраж»ларни мусиқийнинг «парда»лари деб атайдилар. Мусиқий олимларимизнинг «пардалар»ни белгиламак йўлида қилган ингичка, риёзий меҳнатларини кўрган киши «шарқ мусиқасининг илмий асослари йўқдир» деган «онгли бошларга» кулубгина қўймоқдан ўзини сақлай олмайди. Пардаларни белгиламак учун энг тўғри, энг очиқ дастур Алишер Навоийнинг базмдоши бўлган Абдураҳмон Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сида бордир. Буни аниқлаб майдонга қўймоқ бизнинг бу кунги мусиқий қуроолларимизни тузатишга йарайди, лозимдир. Чунки бу кун бизнинг танбурларнинг пардаларини белгиламак учун улардан бошқа бир восита йўқдир.

Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сида кўрсатилган ҳалиги асослар майдонга қўйилганда, чолғу устодларимизга «парда» боғлаш учун тўғри бир асос бўлар эди. Лекин бахтга қарши бу тўғрида муҳим бир иш кўра олмайман. Жомий «Рисола-йи мусиқа»сининг менинг қўлимда бўлган нусхаси янглиш! Пардаларнинг ҳарфлари ёзилганда иш жуда чатоқлашиб кетган. Ҳарфларнинг ўрунлари алмаштирилган. Мана шу ишламакдан, албатта, муҳим бир натижа чиқмайди.

Бу рисоланинг иккинчи нусхасини ахтардим, тополмадим⁷. Иккинчи нусхасини топиб, бир-бирига солиштириб янглишларини тузатганда бу иш ярим йўлда қоладир.

Шундай бўлса ҳам, пардаларни белгилаш учун Жомий рисоласидан кичкинагина бир намуна кўрсатишни лозим деб биламан:

Чолғунинг тори ўрнига узун бир чизиқ оламыз. Бунинг юқори учида (а) ҳарфи, тубан учида (м) ҳарфини ёзамиз. Бошлаб шу (а — м) чизигини иккига бўлуб, худ-

ди ўртасига бир нуқта қўямиз. Бу нуқта ёнига (ҳ) ҳарфини ёзамиз: (шакл: 1)

(м) _____ (а)
(ҳ)

(ШАКЛ 1)

Мана шу чизиқнинг юқори ярми, яъни (ҳ — а) қисмидан ўн етти нағма чиқадир. Бу ўн етти нағманинг ҳаммаси «бам»дир. Бундан бир пардани ихтиёр қилмайдирлар; ўн олти парда қоладир. Чизиқнинг тубан қисмидан, яъни (ҳ — м) қисмидан эса юқоридаги ўн етти нағманинг «зер»лари чиқадир*.

Эмди чизиқнинг (ҳ — а) қисмидаги «бам» нағмаларнинг пардаларини шундай белгилаймиз: (а — м) чизигини учка бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (й) ҳарфини қўямиз. Яна шул (а — м) чизигини тўртга бўлуб биринчи бўлим нуқтасига (н) қўямиз. Яна (а — м) чизигини тўққузга бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (ҳ) ҳарфини қўямиз. Ундан кейин чизиқнинг (ҳ) қисмини тўртга бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (й) ҳарфини қўямиз. (шакл: 2)

(м) — (н) — (й) — (м) — (ҳ) — (а)

(ШАКЛ 2)

Қўлимда бўлган нусхадаги ҳарфларнинг бундан кейин чатоғланиб кетиши бу масалада ортиқча туришимга тўсуқлик қилади⁸. Ҳар ҳолда шу кичкина намунанинг ўзи ҳам шарқ мусиқасидаги парда қисмларининг ингичка, рнэзий бир асосга қўйулганини кўрсатадир.

Милодий ўн бешинчи асрда етишган усмонли мусиқийшуноси Қонтемир ўғлининг кўрсатканига кўра «нағма» махражлари бўлган пардаларнинг сони ўттиз учдир. Булардан ўн олтинини «тамом» пардалар, ўн еттисини «нотамом» пардалар деб атайдир. «Нотамом» пардалар «тамом» пардаларнинг орасида кўрсатилади⁹.

* «Бам», «зер» бизнинг мусиқий истилоҳларимиздандир. Товушнинг пастига «бам», юқорисига «зер» дейиладир.

ЎЗБЕК МУСИҚАСИ

Бизнинг адабиётимизда бўлгани каби мусиқамизда ҳам икки оқим бордир. Адабиётимизда аруз вазнида шеър ёзмоқ билан арузсиз, яъни ўзимизнинг бармоқ вазнида шеър ёзмоқ йўли бор. Аруз вазни мияларини эрон-араб таъсири остида яшатқан мадраса саройи шоирларимиз орасида ишлатилса, бармоқ вазни эл шоирлари орасида ишлатилгандир.

Мусиқа ҳам худди шунга ўхшаб юрадир. Мусиқамизда усул вазнида боғланган куйлар бўлгани каби, усулсиз боғланган куйлар ҳам бор. Усул вазнидаги куйлар мусиқий назарияга олгим бўлган мадраса саройи теъдарида етишган чолғучиларимиз томонидан боғланган.

Усулсиз куйлар эл томонидан, эл чолғучилари, эл ашулалари томонидан йаратилгандир. Шунинг ҳам ботини айтиб қўяйин-ким, эл куйлари, эл ашулаларини усулсиз деганим билан уларнинг ҳар турли усул оҳангидан маҳрум, йўлсиз, бўш нарсалар экани англашилмасин. Уларнинг усулсизлиги, бармоқ вазнидаги шеърларнинг «арузсизлиги» каbidир. Йўқса, эл куйларимизда, эл ашулаларимизда ўтли, алангали бир оҳанг бор. Улардаги оҳанг «тан-танан» ёхуд «бум-бак» усулларидан эмас, эл юрагидан, эл туйғуларидан қайнаб, тошиб чиқадир. Эсизлар-ким, эл ашулаларимиз, эл куйларимиздаги бу «оҳанг» бизнинг томонимиздан текширилмаган. Ҳатто халқ шеърларидаги бармоқ вазнининг турли шакллари билан белгилаш йўлида кўрулган аҳамиятсиз бир хизмат ҳам, эл куйларимизнинг оҳанги йўлида кўрилмаган.

Бу хизматни мен ҳам ваъда қила олмайман. Чунки бу тўғрида қўлимда бир восита йўқ, ўзим чолғучи, мусиқийшунос ҳам эмасман. Мени мусиқий билан муносабатим шудир: ўзимизнинг мусиқамизни севаман, кўбда тинглайман, мусиқамизда бўлган шу муҳаббатимнинг буйруғи билан бу тўғрида ёзилган эски-янги асарларни ахтариб, топиб текшираман. Бундан ортиқ бир нарсам йўқ. Шу қадаргина бир ҳозирлик билан эл куйларимизнинг оҳангини текшириш йўлида, албатта, иш кўра олмайман. Буни мендан кутиш ҳам бўлмайди. Энди келайлик усулни, классик мусиқамизга, бизнинг классик мусиқамиз «нашимақом» ваъди билан юргузилган олти қатор куйлардан иборатдир:

1 — Бузрук	4 — Дугоҳ
2 — Рост	5 — Сегоҳ
3 — Наво	6 ¹ — Ироқ

Бу олти мақомдан ҳар бири уч бутоққа бўлинадир, биринчи бутоқ ёлғизгина чолғу билан юрадир. Бунга мушкilot дерлар. Иккинчи бутоқ чолғу ҳам қўшуқ билан борадир. Бунга наср дерлар. Учунчи бутоқ эса чолғу, қўшуқ, ўйун (танс) ёхуд чолғу ҳам ўйун билан юрадур, бунга «уфар» дерлар. Ҳар мақомнинг мана шул уч бутогидан ҳар бири биргина куй эмас, бир «қатор куй»-дир. Масалан, «бузрук» мақомининг «мушкilot» бутогиде етти куй бордир*. Бузрукнинг наср бутогиде тўрт куй, ўн тарона, бир сипориш бор (тарона билан сипоришнинг нима экани тўғрисида сўнгра сўз булғусидир).

* Хоразмде ёзилган «Хоразм мусиқий тарихчаси»ға кўра, ундаги мусиқийшуослар ўз томонларидан боғланган турли, турли нағмаларни ярим мақом ҳисоб қилиб, шаш мақомга тушканлар-де, ҳаммасини олти ярим мақом санаганлар. Сўнгра улар Хоразм мусиқийшуосларидан Муҳаммад Расул мирзобошининг ижтиҳоди билан мазкур ярим мақомга яна бир неча куй қўшиб тўлдирганлар-де, ҳаммаси етти мақом бўлган (18—19 бетлар).

«Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг кўрсатишига кўра, бу еттинчи мақом «панжгоҳ» мақомидир. Меним фикримча, панжгоҳни ярим ёхуд бир ярим мақом санаб, мақомни еттига чиқариш ўрунсиздир, чунки: а) «Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг 27-бетиде панжгоҳ мақомидан деб кўрсатилган куйларнинг ҳаммаси мушкilotдир. Наср қисми йўқдир. Ҳолбуки, бунинг бешинчи бир мақом бўлиши учун наср ҳам тароналар лозимдир; б) Панжгоҳ мақомидан деб кўрсатилган мазкур саккиз куйнинг ҳаммаси Хеваде йасалмаган. «Мухаммас-и ушшоқ»; «Сақийл-и вазмиш» эскидан бордир, «рост» мақомининг куйларидан саналадир, ҳам шул рост пардасидан чалинадир, айниқса «Мухаммас-и ушшоқ»нинг «рост» мақомидан бўлишида шубҳа йўқдир, чунки ушшоқнинг насри «рост» куйларидан биридир, ҳам шул пардадан чалинадир. (Истақим «баёт» насри наво мақомидан, «Мухаммас» ҳам шундан, «насуллоҳий» бузрук мақомидан, унинг мухаммаси ҳам шундандир); в) умумшарқ мусиқасида ҳам «панжгоҳ» отли айрича бир мақом йўқдир.

«Панжгоҳ» отли бир куй бордир-ким, «рост» мақомидан саналадир. Мана шу мулоҳазаларга таяниб, биз «Хева мусиқий тарихчаси»нинг «етти мақом» деган фикрини қабул қила олмадик. Сўнгра биз мақомнинг ёлғиз чолғу билан юрган қисмига «мушкilot», чолғу ҳам қўшуқ билан юрганга «наср» дедик. «Хоразм мусиқий тарихчаси» эса бунинг тескарасини кўрсатадир. Бунга кўра мақомнинг ёлғиз чолғу билан юргани мансур, чолғу ҳам қўшиқ билан юргани манзумдир. Бу айрма мени бир оз шоширди. Ҳатто «тарихча»дан тақсимни қабул этмак фикрига тушкан вақтларим ҳам бўлди. Лекин «тарихча»нинг 20—26 бетларида ҳар мақомнинг қўшуқли (айтими) шуъбаларини ёзганда «наср-и баёт», «наср-и аҷам», «наср-и чоргоҳ» каби куй исмларини кўргач, мақомнинг қўшуқдан қисмига «наср» дейишининг тўғрилиғига ишондим. Шу йўлда тақсим эгдим.

Бизда «шанимақом»дан биртаси чалинмоқчи бўлганда мажлисининг тубандаги йўсунда бориши лозим кўрилгандир: икки танбур, бир дутор, ёхуд икки танбур билан бир қўбуз (қўбуз бўлмаганда учинчи танбур камонча билан чалинадир), икки ё уч ҳофиз ўтурадирлар, чолғулар ишга киринадирлар. Бир киши «чирманда» (доирадаф) билан усул сақлайдир. Чолғучилар чирманданинг кўрсатгани усулга эргашадирлар-да, исталган мақомнинг мушқилот бутогини чала бошлайдирлар. Мушқилот битгач, тўхтамасдан, наср бутогига ўтуладир.

Наср бутогига ўтгач, шунда ҳозир бўлган икки ёхуд уч ҳофиз чирмандаларини олиб, баравар усул сақлайдирлар. Усул сақлаганда чирманда товушининг чолғу товушидан наст бориши, ҳар ҳолда чолғу товушини босмаслиги шартдир. Ҳофизларнинг бири бошлаб наср бутогининг биринчи куйини ўқуйдир. Биринчи куй битгач, иккинчи куйга ўтмоқ учун орада «тарона» аталган⁹ бешта кичгина-кичгина куйчалар бор. Булар нағмани биринчи куйнинг парда ва усулидан иккинчи куйнинг парда ва усулига ўтказишга хизмат қилади: Ҳофиз биринчи куйни битиргач, тароналарни бутун ҳофизлар қўшулушуб айтади. Биринчи куйнинг тароналари битгач, иккинчи куйни бошлайди. Ёлғиз ўзи ўқуйди. Бунинг тароналарига келгач, яна ҳофизлар қўшулушуб айтади. Мана шундай қилиб, «наср» бутогини ҳам битиради: да, сўнгра ўйун (танс) куйлари (уфарлар) бошланади. Ўйунни ёлғиз чолғу билан-да, чолғу, қўшуқ билан-да давом эттириш мумкин. Шуниси бор-ким, уфарда қўшуқ бўлганда ҳам усулни икки-уч чирманда баравар сақлайди.

УСУЛ

Юқорида умумшарқ мусиқасида усул рукнларининг (тан-тана-тананан) эканини кўрсатган эдик. Ўзбек хонларидан Субхонқули, Абдуллохон, Убайдуллохон замоналарида ёзилган мусиқий китоблардан бошқа Навоий замонида ёзилган Жомий «Рисола-й мусиқа»сифача, ҳам ундан бурун ёзилган мусиқий китобларнинг ҳаммасида усул рукнлари деб (тан-тана-танан) ниқралар кўрсатилди, ҳамда ҳақиқатдан, усул шудир. Бироқ бу кун бизнинг мусиқамизда усул рукнлари (тантана-тананан) эмас (бак-бака-бака-бум) дир.

«Хоразм мусиқий тарихчаси» эса бунинг ўрнида (тақ-тақа-тақтагуб) ниқраларини кўрсатадир. Бу айрилиқ мана шундай бўлуб, майдонга чиққан:

Усулнинг (тан-тана-танана) рукнлари, торли чолғуларни чертишдан чиққан «нағма»ларнинг нусхаси (копия)дир. Жуда уста ҳофизлар (ашулачилар) чолғусиз ўқуғанда усулни чирманда (доира) билан сақлаганлар. Шунда усулнинг бутун ниқраларини эмас, ҳар «зарбнинг бошидаги «т» ҳарфини ё охиридаги «н» ҳарфини кўрсатиб доирани чертганлар.

Торли чолғунинг қаттиқ товушига тўғри келганда доирани қаттиқ чертиб, «бак» чиқарган, юмшоқ товушига тўғри келганда доирани юмшоқ уруб, «бум» чиқарган, икки «бак» бир-бирига яқин келганда «бақа» деганлар; икки «бак» бир-биридан узоқ, бироқ айрилмаган бўлганда «бакка» деганлар. Мана шундай қилиб, бор этилган (бак-бакка-бум) рукнлари майдонга келган усулнинг бир ўрнида бир чертиш замони қадар тўхтамоқ лозим эса, уруш белгиси (ж) қўйганлар. Буни «ист» деб ўқуғанлар, (бака бум* бум) шаклида ёзилган бир усулни (бака бум ист бака бум) деб ўқуйлар.

Баъзи эски мусиқий китобларда кўрганамиз «зарб-и асл» (туб чертиш) атамаси шул чирманда усулидан бошқа нарса бўлмаса керакдир. Демак, бизнинг буқунги «бум бак» усулимиз ҳақиқий усул бўлган «тан-танана»нинг қисқартирилиб, доира билан кўрсатилганидир.

Ўзининг ҳақиқий усулдан қулайлиғи, ҳам ҳофизлар (ашулачилар) имизнинг кўбрак чолғусиз ўқушга мажбур бўлганлари каби сабаблар билан бора-бора «бум-бак» усули умумийлашган, ҳақиқий усул бўлган (тан-танана) бутунлай унутилиб қолган. Ундан кейин торли чолғулар ҳам шунга эргаштирилган; куйларнинг нағмалари ҳам шунга кўра тартиб этилган. Куйлар шунга кўра боғланган бу кун шашмақомнинг мушкилотларидан ё насрларидан бир куйни танбур билан чалганимизда нағмалар ҳақиқий усул бўлган (тан-тананан) вазнида эмас, унинг қисқартирилгани бўлган (бум бак) вазнида эшитиладир.

Ўзбек мусиқасида бўлган «бум бак» (ёхуд Хевада бўлгани каби «губ тақ») усулининг қайдан келиб чиққанини шу йўлда изоқ қилгандан сўнг, эмди бу усулнинг бизда бўлган турларини кўрсатайлик. Бизда йигирма тўрт турли усул бор:

1 — сарахбор усули: бум бак бум бакдир. Сарахбор усули бутун усулларнинг онаси, аслидир. Эски асарлар-

да «зарбу-л-қадим» аталган «тан тан» усули шул сарахбор усулининг худди ўзидир. Бундаги «бум бак»нинг давом замони эсон-омон бир кишининг юрак тепиши (инсондаги набз ҳаракати) қадардир*.

- 2 — тасниф усули: бакка бум бум бак^ж бум^ж
 - 3 — гардун усули: бака бакка бака бум бак^ж бум
 - 4 — мухаммас усули: бакка бакка бум бака бакка бум^ж бак^ж бум бак бум бум бак^ж бака бака бум^ж бак^ж бака бака бум бум бак^ж бум^ж
 - 5 — сақийл усули: бум^ж бака бака бум^ж бака бака бакка бум^ж бака бака бум^ж бак^ж бак^ж бум^ж бум^ж бак^ж бум^ж бак^ж бак^ж бакка бакка бака бум бак^ж бум бак бака бум бак^ж бум^ж
 - 6 — самоъий усули: бака бака бум^ж бум бум бак^ж бум бум бак^ж бака бака бум^ж
 - 7 — чанбар: бум бака бакка бакка бум бум бак^ж
 - 8 — талқин усули: бум бак бум бакка
 - 9 — наسر усули: бака бак бака бум бак
 - 10 — суворий усули: бака бака бакка бум бум^ж бак^ж бака бака бум^ж
 - 11 — чапандоз усули: бак бум^ж бум бак бум^ж
 - 12 — савт усули: бум бак бум бак^ж
 - 13 — қошғарча усули: бака бака бум бум
 - 14 — соқийнома усули: бум бум бак^ж
 - 15 — уфар: бум бум бак бум бак
 - 16 — мустазод усули: бум бак бум бак^ж
 - 17** — бака бака бум бак бум
 - 18 — бака бака бум бум^ж
 - 19 — бака бака бум бум бак бака бум
 - 20 — бум бак бака бум бак^ж
 - 21 — бакка бум бум бак^ж бум^ж
 - 22 — бакка бум бум бак^ж
 - 23 — бакка бум бак^ж
бакка бакка бум бакка бакка бак^ж бум бак бум бум бак^ж бака бака бум
- мухаммас ^ж бак^ж бака бака бум бум бак^ж бум^ж

* «Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг 28-нчи бетида «мақом-и рост усули» деб кўрсатилган «губ тақ» шул сарахбор усулидир. Ёлғиз рост мақомининг эмас, ҳар мақомнинг биринчи куйи сарахбордир. «Губ тақ» орасида кўрсатилган «ист» белгиси янглишдир. Сарахбор усули «ист»сиз бум бакдир. Орага «ист» қўюлганда, куй жуда бўшаниб, оғирлашиб борадир.

** Ун олтинчи рақамдан сўнгги исмларни топилмади.

зарафшон — бакка бакка бум^ж бакка
бум^ж бакка бакка бум^ж
бакка бум^ж бак^ж бум^ж
нимсақийл — бакка бакка бум^ж бум
бак^ж бум бак^ж бак^ж бум
бум бак^ж бум^ж

Баъзан шу усуллардан бирортасининг бир-икки ҳарфини тушуруб, оқсатиб чаладирлар. Бунга «лангусул» дерлар: аслда «бум бак бум бакка» бўлган талқин усулини оқсатиб «бум бакум бакка» шаклида чалғанлари каби.

Бу кунги мусиқамизда бўлган усулларни кўруб чиққандан сўнг, шул усулларда боғланган «шашмақом» куйларини кўрайлик:

I — Бузрук мақоми

I — Мушкилот бутоғи

1 — тасниф

2 — таржиъ

(иккаласи ҳам тасниф усулидадир)

3 — гардун (гардун усулидадир)

4 — мухаммас (мухаммас усулида)

5 — мухаммас-и насруллоҳий (мухаммас усулида)

6 — сақийл-и ислимий (сақийл усулида)

7 — сақийл-и султон (сақийл усулида)

Бузрук мушкилотида яна икки «пешрав», бир «мухаммас-и феруз», бир «сақийл-и ниёзжон», бир «сеусул» бордиким, «Хоразм мусиқий тарихчаси»да кўрсатилгандир. Булар Хоразмдан бошқа бир жойда билинмагани учун Бухорода олинган «шашмақом» нотасига кирмай қолган.

II — Наср бутоғи

1 — сарахбор (сарахбор усулида)

2 — биринчи тарона (18-рақамдаги усулда)

3 — иккинчи тарона (19-рақамдаги усулда)

4 — учинчи тарона (яна 18-рақамдаги усулда)

5 — тўртинчи тарона (20-рақамдаги усулда)

6 — бешинчи тарона (талқин усулида)

7 — талқин-и узол (талқин усулида)

8 — биринчи тарона

19-рақамдаги усулда бошланиб,
бора-бора наср усулига кирадир

9 — насруллоҳий (наср усулида)

- 10 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 11 — иккинчи тарона (чапандоз усулида)
- 12 — учинчи тарона (20-рақамдаги усулда)
- 13 — тўртинчи тарона (наср усулида)
- 14 — наср-и уззол (наср усулида)
- 15 — сипориш

(топшириш демакдир, мақом қайси пардадан бошланган эса, нағмани яна шу пардага элтиб топширмоқ учун чалинадур. Бу, сарахборнинг кичкина бир кесагидан бошқа бир нарсаси эмасдир. Усули сарахбор усулидадир).

III — Уфар (ўйун) буюғи

Уфар учун белгилли сон йўқдир. Устод мусиқийшунослар бир мақомнинг мушқилот ҳам насрида бўлган куйларнинг ҳаммасини уфар усулида чаладилар, Шунинг учун мажлисининг истагига қараб, ўйун мажлисини давом этдири биладилар.

2 — Рост мақоми

I. Мушқилот буюғи

- 1 — тасниф (бунинг усули «бакка бум»дир)
- 2 — гардун (гардун усулида)
- 3 — мухаммас (мухаммас усулида)
- 4 — мухаммас-и ушшоқ
- 5 — мухаммас-и панжгоҳ
(мухаммас усулида)
- 6 — сақийл-и вазмин
- 7 — сақийл-и раг-раг
(сақийл усулида)

«Хоразм тарихчаси»да бу мақомнинг мушқилотидан саналган бир мураббаъ, бир мухаммас-и феруз, бир мусаддас, бир мусаббаъ бор. Булар Хоразмдан бошқа жойда билинмагандир. Шунинг учун «шашмақом» нота-сида йўқдир.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (мухаммас усулида)
- 3 — иккинчи тарона (саворий усулида)
- 4 — учинчи тарона (чапандоз усулида)

- 5 — тўртинчи тарона (19-рақамли усулида)
- 6 — талқин-и ушшоқ (талқин усулида)
- 7 — бир тарона (наسر усулида)
- 8 — наср-и ушшоқ (наسر усулида)
- 9 — бир тарона (19-рақамдаги усулда)
- 10 — наср-и сабо (наسر усулида)
- 11 — талқинча (талқин усулида «ист»сиз айланадир).
- 12 — сипориш («Бузрук» мақомида бу тўғрида ёздиқ)

Бундан сўнг уфар (ўйун) буюғи бошланадир. Уфар тўғрисида ҳам бузрук мақомининг охирида сўзлаган эдик.

3 — Наво мақоми

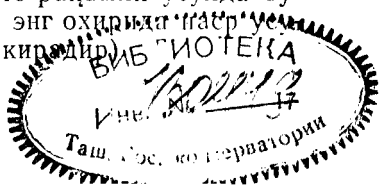
I — Мушқилот

- 1 — тасниф
- 2 — таржиъ (тасниф усулида)
- 3 — гардун (гардун усулида)
- 4 — нағма-йн ораз (тасниф усулида)
- 5 — мухаммас-и наво
- 6 — мухаммас-и баёт (мухаммас усулида)
- 7 — мухаммас-и Ҳусайний
- 8 — сақийл (сақийл усулида)

«Хоразм мусиқий тарихчаси»да навонинг мушқило-тидан саналган «пешрав-и запжир» билан «сақийл-и ферузшоҳий», «нимсақийл» деган куйлар бордир.

II — наср

- 1 — сарахбор (ўз усулида)
- 2 — биринчи тарона (наسر усулида)
- 3 — иккинчи тарона (саворий усулида)
- 4 — учинчи тарона (талқин усулида)
- 5 — талқин-и баёт (талқин усулида)
- 6 — бир тарона (талқин усулидан бошланиб, наср усулида битадир)
- 7 — наср-и баёт (наسر усулида)
- 8 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
- 9 — иккинчи тарона (яна 19-рақамли усулда бў-луб, энг охирида наср усу-лига киредир)

- 10 — наср-и ораз (наср усулида)
 - 11 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
 - 12 — иккинчи тарона (20-рақамли усулда)
 - 13 — учинчи тарона (талқин усулида бошланиб,
охирида наср усулига кирадир)
 - 14 — наср-и Хусайний (наср усулида)
 - 15 — сипориш (сарахбор усулига қайтадир)
- Ундан кейин уфар (ўйун) буюғи бошланадир.

4 — Дугоҳ

1 — Мушкилот

- 1 — тасниф. Бунинг усулида умумий тасниф усулидан «бумж» йўқдур: бакка бум бум бакж
 - 2 — пешрав* (тасниф усулида)
 - 3 — таржиъ (яна тасниф усулида)
 - 4 — гардун (гардун усулида)
 - 5 — самоъий (самоъий усулида)
 - 6 — мухаммас-и дугоҳ
 - 7 — мухаммас-и чоргоҳ
 - 8 — мухаммас-и Ҳожи Хўжа
 - 9 — мухаммас-и чорсархона
- } (мухаммас усулида)
- 10 — сақийл-и ошиқулло (сақийл усулида)

«Тарихча»да булардан бошқа яна икки «пешрав», бир «зарбу-л-фатҳ», «сақийл-и ферузшоҳий» яна бир «мухаммас-и дугоҳ», «фохтозарб» деган куйлар бор.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 3 — иккинчи тарона
- 4 — учинчи тарона (18-рақамли усулда)
- 5 — тўртинчи тарона
- 6 — бешинчи тарона
- 7 — олтинчи тарона (19-рақамли усулда)
- 8 — еттинчи тарона
- 9 — саккизинчи тарона (талқин усулида)
- 10 — талқин-и чоргоҳ (талқин усулида)

* Бу иккинчи таснифдан бошқа нарса эмасдир. Шашмақом но-таида бунинг гардунидан сўнгра ёзини тўғри бўлмаган.

- 11 — бир тарона (наср усулида)
 12 — наср-и чоргоҳ (наср усулида)
 13 — биринчи тарона (саворий усулида)
 14 — иккинчи тарона (19-рақамли усулда)
 15 — учинчи тарона (чапандоз усулида)
 16 — тўртинчи тарона (чапандоз усулида «ист»-сиз чалинадир-да, охирида наср усулига айлантириб, «ораз»га ўтиладир)
- 17 — ораз (наср усулида)
 18 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
 19 — иккинчи тарона (21-рақамли усулда)
 20 — учинчи тарона (талқин усулида)
 21 — тўртинчи тарона (19-рақамли усулда бошланиб, охирида наср усулига кирадир)
- 22 — наср-и Ҳусайний (наср усулида)
 23 — биринчи тарона (саворий усулида)
 24 — иккинчи тарона (19-рақамли усулда)
 25 — сипориш (сарахбор усулида)
 Ундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

5 — Сегоҳ мақоми

1 — Мушкилот

- 1 — тасниф
 2 — таржиъ (тасниф усулида)*
 3 — хафиф
 4 — гардун (гардун усулида)
 5 — мухаммас-и сегоҳ
 6 — мухаммас-и ажам (мухаммас усулида)
 7 — мухаммас-и Мирзаҳаким (мухаммас усулида)
 8 — сақийл-и бастанигор (сақийл усулида)

«Тарихча»да булардан бошқа бир «сақийл-и ферузшоҳий», «сеусул», «чорусул» деган куйлар бор.

* Бухорода «хафиф» ҳам тасниф усулида чалинадир. «Хоразм тарихчаси»да хафиф усули мана бундайдир: бака бака бум бум* бака бака бум бум* бака бака бум бум бак. Умумишарқ мусиқийсида хафиф исмли айрича бир усул борлигини назарда тутсак, «тарихча»да ёзилганинг тўғрилиги лозим келадир.

II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
2 — биринчи тарона (20-рақамли усулда)
3 — иккинчи тарона } (18-рақамли усулда)
4 — учинчи тарона }
5 — тўртинчи тарона (суворий усулида)
6 — бешинчи тарона (19-рақамли усулда)
7 — олтинчи тарона «—————»
8 — талқин-и сеғоҳ (талқин усулида)
9 — бир тарона (наср усулида)
10 — наср-и сеғоҳ } (наср усулида)
11 — наср-и хоро }
12 — биринчи тарона (суворий усулида)
13 — иккинчи тарона (талқин усулида)
14 — учинчи тарона (20-рақамли усулда)
15 — тўртинчи тарона

(яна шул 20-рақамли
усулда чалиниб, охирида
наср усулига айлаштири-
ладир)
16 — наср-и ажам (наср усулида)
17 — биринчи тарона (чапандоз усулида)
18 — иккинчи тарона

{ (чапандоз усулида бош-
ланиб, охирида озғина ўз-
гариш билан сарахбор
усулига ўтадир-да, сипо-
риш чалинадир).
19 — сипориш (сарахбор усулида)
Бундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

6 — Ироқ мақоми

1 — Мушкилот

- 1 — тасниф
2 — таржиъ } (тасниф усулида)
3 — чапбар }
4 — фарфар (чапбар усулида)
5 — мухаммас-и проқ (мухаммас усулида)
6 — сақийл-и проқ
7 — сақийл-и ферузшоҳий } (сақийл усулида)
8 — сақийл-и калон

«Тарихча»да икки «мухаммас-и ферузшоҳий», икки «сеусул», бир «нақш-и проқ» деган куйлар кўрсатиладир.

II — Наср бутоғи

1 — сарахбор-и проқ	(сарахбор усулида)
2 — биринчи тарона	} (суворий усулида)
3 — иккинчи тарона	
4 — учинчи тарона	(18-рақамли усулда)
5 — тўртинчи тарона	} (19-рақамли усулда)
6 — бешинчи тарона	
7 — олтинчи тарона	
8 — наср-и муҳаййар	(наср усулида)
9 — биринчи тарона	(19-рақамли усулда)
10 — иккинчи тарона	(саворий усулида)
11 — учинчи тарона	} (19-рақамли усулда)
12 — тўртинчи тарона	
13 — сипориш	(сарахбор усулида)

Мундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

Тарона:

Юқорида ҳар бир мақомнинг наср бутоғида бир кўб «тарона»ларга учрадиқ, булар нимадир? Ҳар бир мақомда асосий куй сарахбор, талқин ҳам насрдир.

Масалан, рост мақомининг наср бутоғида асос куйлар 1) сарахбор, 2) талқин-и ушшоқ, 3) наср-и ушшоқ, 4) наср-и сабо, 5) талқинча куйларидан иборатдир. Булардан ҳар бирини бир ҳофиз ўқуйдир. Булар орасидаги тароналар асосий куйлар саналмайди. Тарона мажлисидаги бутун ҳофизларнинг қўшилиши билан ўқуладир.

Бир асос куйни битириб, иккинчи асос куйнинг парда ҳам усулига ўтушда бир бошқалиқ дарров сезиладир. Биринчи куйнинг парда ҳам усулидан иккинчи куйнинг парда ҳам усулига (ҳеч бир бошқалиқ сездирмасдан) ўтмак учун, ҳам асос куйни ўқуғандаги «бир турли»ликдан тингловчиларни қутқармоқ учун асос куйлар орасига кичкина парчалар қўйганлар-да, уларни тарона атаганлар.

Сипориш: Ҳар мақомнинг охирида бир «сипориш» бор. Ҳар мақомнинг «сарахбори» қайси пардадан бошланса, шул мақомнинг ўз пардаси шудир. Мақом бутун ижро этилгандан (чалингандан) сўнг яна шу сарахборга қайтариладир, сарахборнинг кичкинагина бир парчаси чалиниб, куй шул мақомнинг ўз пардасига топшириладир. Мана шу «сипориш» демакдир.

Шашмақомнинг айрича шуъбачалари бор. Бу шуъба-ча мақомлар билан бирга эмас, айрича ижро этиладир (чалинадир), бироқ булардан ҳар бири бир мақомнинг пардасидан бошланиб, шунга ўхшаб юргани учун, шул мақомнинг шуъбачаси саналадир. Шу шуъбачаларнинг ҳаммаси ашулалидир.

Бузрук мақомининг шуъбачалари

I	савт-и сарвиноз	(савт усулида)
	талқин	(талқин усулида)
	қошғарча	(қошғарча усулида)
	соқийнома	(ўз усулида)
	уфар	(ўз усулида)
II	мўғулча	(савт усулида)
	талқин	(ўз усулида)
	уфар	(ўз усулида)
III	дутор проқи	(бакка бум бум бак* бум)
	талқин	
	тушурма	
	талқин	
	уфар	
	бебокча	(уфар усулида)
IV	сийнахарош	(сарахбор усулида)
	талқин	(ўз усулида)
	кошғарча	(ўз усулида)
	уфар	(ўз усулида)
V	рок	(талқин усулида)
	рок тушурмаси*	(бум бака бум бака бум бак)

Рост мақомининг шуъбачалари

I	— савт-и ушшоқ	} усуллари юқоридаги кабидир, бундан кейин усулларни кўрсатмаймиз. Ўзидан англашиладир.
	талқин	
	кошғарча	
	соқийнома	
	уфар	

* «Рок» сўзи Ҳиндистондан келгандир, ҳинд мусиқий атамаларидандир. Фарғона хони Амир Умархоннинг шу шеърида:

Амир ашъорини ҳар хушнаво мутриб-ки, ёд этди,
 Камоли шавқидин савтини ранг-и «рок»а дўндирди
 деб, рок қуйидан хабар берилган «Рок» куйининг жуда ҳам янги нарса бўлмагани шундан англашиладир. Бироқ «рок» тушурмаси янги-дир, милодий (1900)ларда Бухорода вафот эткан Шохмардонқул-ни отли бир мусиқийшуноснинг асаридир.

II — савт-и сабо
талқин
қошғарча
соқийнома
уфар

«Наво» мақомининг шуъбачалари

I — савт-и наво
(Савт-и калон ҳам дейиладир).

талқин
қошғарча
соқийнома
уфар

II — наво мўғулчаси
талқин
уфар

III — Қариймқулбек мўғулчаси
талқин
нимчўпоний (талқин усулида)
талқин
уфар

IV — наво мустазоди (мустазод усули «бум бак бум
бак»-дир)
талқин
уфар

Дугоҳ мақомининг шуъбачалари

I — савт-и чоргоҳ биринчи (бака бак бум бум бак
усулида)

савт-и чоргоҳ иккинчи (умум савтлар усулида)
талқин
қошғарча
соқийнома
уфар

II — дугоҳ мўғулчаси
қаландарий
самандарий
талқин
уфар

III — сарахбор-и оромжон (сарахбор усулида)
оромжон (бум бак бака бум бак*)
уфар

IV — хуноб (усулензидир)
талқин
уфар

Сегоҳ мақомининг шубъачалари

- I — савт-и Жалолий
талқин
кошғарча
соқийнома
Уфар*
- II — сегоҳ мўғулчаси
талқин
уфар
- III — сегоҳ мустазоди
талқин
уфар
- IV — Гирёнқозоқ (талқин усулида)
талқин
талқин
уфар

Ироқ мақомининг шубъачалари

- I — Муҳаййар савти
талқин
кошғарча
соқийнома
уфар
ироқнинг катта уфари

Булардан бошқа «эл куйлари» ёхуд «термалар» унвони билан сонсиз, сўнгсиз куйлар бор. Булар шашмақом байроғи остига кирмайлар.

Ҳатто унинг усулларига ҳам кўбрак бўйунсунмоқ истамайдилар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг мусиқийча эътиборлари тушмайди, балки кўтарилади. Эл адабиётимиздан тизим қисмининг аруз усулига бўйунсунмай ўз йўли билан боргани каби, эл куйларимиз ҳам шашмақом усулига бўйунсунмай ўз йўли билан юрган, ҳам юрмоқдадир. Орагани айирма шулғинадир: эл тизмалари-

* Сегоҳ мақоминда савт шубъачаси йўқ эди. Машҳур мусиқачи «Ота Жалол» томонидан меним ташвиқим билан 1922-нчи йилда басталанган эди.

нинг йўли, ўлчови букуи бизга маълумдир, «бармоқ на ни» аталган бир ўлчов билан юрадир. Бешлик, еттилик, тўққузлик, ўн бирлик... каби турли шакллари бордир. Эл куйларимизнинг эса қандай бир йўл билан басталган гани тўғрисида ҳануз текширишлар бўлмаган, бу тўғри да маълумотимиз йўқдир. Оврўпо мусиқий назариётининг жуда яхши билгучи ўзбек мусиқийшунослари етишиб, эл адабиётимиз, эл ашулаларимиз тўғрисида текширишлар биз учун ҳам, Оврўпо мусиқаси учун ҳам янги бир дунё очилган бўлар эди. Ҳар ҳолда биз мана шуларни кутуб қоламиз-да, эл куйларимиздан букуи машҳур бўлганларининг отлариниғина қаторлаб ўтамиз:

Фулом Зафарий, М. Юнус ўртоқларнинг ғайрати билан йиғилиб, 1925-йилда Ўзбек Давлат нашриёти томонидан Тошкентда бостирилган «Эл ашулалари» отли китобчада куйларимизнинг шу отларини кўрамиз:

«Бегижон укам», «Ёрларим» отли уч-тўрт куй, «Боролмадим», «Алпомишим», «Яллама-ёрим», «Додимға ет», «Ғайро-ғайро», «Реза», «Ўртоқ», «Омон», «Гул лола», «Кўзижон», «Нор», «Гулёр», «Дўст-дўст», «Аль-амон», «Анорхон ёрим», «Алла алиёр алла», «Қошгарча», «Чиройлик», «Қани-қани», «Қизғина», «Маллахон», «Гул ўйун», «Қизил гул», «Чаманда гул», «Бодом қобоқ», «Олма-анор», «Яланг даврон», «Ҳой менинг ёримсан», «Дўст худойим», «Омон-омон», «Ёр-ёр»...

Бу исмлар куйларнинг оҳанги, вази, пардаси билан муносабатли эмас. Ҳар куйда ўқулатурган ашуланинг жонли би сўзи ё бир жумласи шу куйнинг исми бўлган, ё шу куйда ўқулатурган ашула кимга бағишланган эса, шу кишининг исми куйнинг исми бўладир. Юқоридаги куйлардан «Омон ёр» куйининг ашуласида «нақорат», «Севган ёринг мен бўламан Омон ёр» мисрасидир. Бунинг энг жонли сўзи «Омон ёр»дир.

«Кўзижон», «Маллахон» куйларининг ашулалари «Маллахон», «Кўзижон» деган кишиларга бағишланган, шу кишиларнинг исмлари бу куйларга тақалган.

Бундан бошқа:

«Дегма», «Тўлқин», «Қалъабанди», «Чорпот-и оразе-и Урганч», «Кўшчинор», «Кўйлакчан», «Нарзу», «Эшбой», «Гирёнқозоқ», «Абдурахмон беги», «Жунайдийхон», «Сарбозий», «Сотлик» («Кўчабоғ» ҳам дейилади), «Роҳат» каби жуда кўп куйларимиз бор. Булардан ҳар бирининг икки-уч тушурмаси, уфари ҳам бўладир. Булардан «Гирёнқозоқ» куйи бундан 50—60 йил бурун «боласи ўлган қозоқ хотиннинг тиззасига уруб, секингина йиғла

шини тасвир қилиб боғланган экан. «Абдурахмонбеги» куйи 1895-нчи йилларда вафот эткан шахрисабзлик Абдурахмонбек томонидан боғланган эмиш. «Жунайдийхон» куйи ҳам 1875 нчи йилларда вафот этган шахрисабзлик Жунайдийнинг асари эмиш. Тошкент мусиқачилари томонидан чалинадирган «Роҳат» куйи эса Шашмақомдан «рост» мақомининг «ушшоқ» куйидан сўнг келган тароналарнинг биринчисидан бошқа нарса эмасдир.

Эътироф қиламан: эл куйларимиз тўғрисида бу қадар оз гапириш кулунчдир, бироқ бундан ортиқ гапириш қўлдан келмайдир. Эл куйларимизни текширмак, ҳайъатлар белгиламак, уларнинг ўз оҳанглари бузмасдан нотага олдирмоқ илмий марказимиз билан унинг устида турган Маориф Комиссарлигимиздан кутулган улў хизматлар эканини арз қилгандан кейин, биз энди чолғуларимиз тўғрисида маълумот беришга киришамиз.

ТАНБУР

Бурунги мусиқий китобларимиз «танбур» сўзини «тунбура» шаклида ёзадирлар-да, аслида юнонча сўз эканини сўзлайдилар.

Бу чолғунинг чиндан-да юнондан келиб-келмаганини биз томондан текшириш мумкин бўлмади. Бироқ бу чолғунинг шарқда жуда эски бир нарса экани маълумдир. Машҳур Наср-и Сайёرنинг Хуросон волийлиги замонида Хуросондан Шом шахрига «тунбур»лар, «барбат»лар истанилгани «Равзату-с-сафо»да хабар берилган*. Урта Осиё халқлари орасида «дўнбра» аталган бир чолғу бор. Тори иккитадир. Узи бу кунги бизнинг дуторимиздан кичкина, пардалари ҳам ундан оздир. «Тунбур», «тунбура», «дўнбра» сўзларининг биргина сўз эканида шубҳа йўқдир. Мана шу маълумотга таяниб, эскидан борлиги хабар этилган «танбур» — «тунбура»нинг бу кунги «дўнбра»нинг худди ўзи ё шунга яқин бир нарса эканига, яъни бу кунги бизнинг танбуримизнинг икки торли, ибтидоий бир шакли бўлганига ҳукм этилса, янглиш бўлмайдир. Ҳижрий ўнинчи асрда ўткан Ҳофиз Дарвеш Алиий Чангий томонидан «танбурнинг бурун замонларда икки торли бўлгани, сўнгра Ҳусайн Бойқаро замонида Маҳмуд

* Валид ибни Язид Умавий Наср-и Сайёрга барбатлар-у танбурлар ва Хуросонда бўладиган турли созлардан ўзи билан олиб келиши керак, деган мазмунда фармойиш юборди (Равзату-с-сафо, 3-жилд, 122-саҳифа).

Шайбоний отли бир мусиқийшуноснинг унга бир тор ортдиргани» тўғрисида берилган хабар эса юқориданги фикрларимизнинг кучини ортдирган бўладир.

Бизнинг чолғуларимизнинг энг каттаси танбурдир. «Шашмақом» куйлари танбурдагина ижро этилади. Танбур тут ёғочдан ياسаладир. Сопи, кичгинасида саккиз дециметр, каттасида тўққиз дециметрдир. Косаси каттасида 13×32 сантиметр, кичгинасида 10×29 сантиметр бўладир. Косанинг юзини тут ёғочдан юпқагина бир тахта билан қоплайдирлар. Бироқ бу тахтапи пишиб, туси қайтқанча оловға тутадирлар; қизариб, туси қайтқандан сўнг, косага ёпиштирадилар. Танбурнинг сариқ симдан уч тори бўладир. Урта торининг икки би торидан озгина йўғон бўлуши матлубдир.

Танбурнинг йигирма пардаси бор. Бундан ўн олтинчиси танбурнинг сопиға белбоғ каби ўралган ичак билан кўрсатилади. Тўрттаси эса, косанинг сопқа ёпишқан ўрниндан бошлаб танбур юзига ёпиштирилган «хас» билан кўрсатилади. Пардани кўрсаткучи ичак белбоғнинг қалинлигини кичиклиги танбурнинг катта-кичиклигига қарайдир. Танбурнинг сопидағи ўн олти парда асл парда саналиб, коса юзидаги тўрт парда эса, «хас парда» аталадир. Танбурларнинг баъзисида ўн саккиз парда кўрсатилади, бироқ булардан ҳам истанилганда яна икки «хас парда» товуши чиқармоқ мумкин.

Усмонли мусиқийшунослардан Қонтемир ўғли усмонли танбурларнинг ўттуз уч пардалик эканини ёзадир. Булардан ўн олтинчиси «тамом парда»лар, ўн еттинчиси «ногамом парда»лар атайдир. «Ногамом парда»ларнинг ўрувларини «тамом парда»ларнинг ораларида кўрсатадир. Шарқ мусиқийсида пардалар тақсимоти тўғрисида Жомийнинг «Мусиқий рисола»сидан юқорида кўчирганимиз маълумот Қонтемир ўғлининг парда тақсимотиға тўғри келади. Чунки Жомий ҳам тор ўрнида қабул қилгани чизиқнинг юқори ярмидан ўн етти «бам» товуши пардаси, тубан ярмидан ўн етти «зер» товуши пардаси чиқарилиб, булардан биртасининг ҳисобга олилмагани кўрсатган эди. Икки йўла ўн етти ўттуз тўрт бўладир, бундан биртаси ҳисобга олинмаса, ўттуз уч қоладир-ким, Қонтемир ўғлининг ҳам дегани шудир. Бизнинг танбурнинг пардаси ўн олтига бўлса ҳам, эски танбурчиларимиз шашмақом куйларидан бирини чалганда орасида парда ораларини босадирлар. Ва буларнинг «миён парда»лари ҳалиги «потамом» пардалар билан муносабатли бўлса керак.

МИЗРОБ

Танбурни уч турли мизроб қиладирлар: биринчиси «рост мизроби»дир-ким, рост мақомига оид куйлар шу мизробда чалинадир. «Рост» мизробида икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг, учинчи пардага босилган ҳолда товуш, икки ён торнинг озод (ҳеч пардага босилмаган ҳолдаги) товушлари билан тенглашадир.

Иккинчиси «наво мизроби»дир-ким, наво мақомига оид куйлар шунда чалинадир. Наво мизробида икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг олтинчи пардадан товуши икки ён торнинг овоз товушлариға тенглашадир.

Учинчиси «сегоҳ мизроби» дирким, Сегоҳ, Ироқ, Бузрук ҳам Дугоҳ мақомлариға оид куйлар шунда чалинадир. Бу мизробда икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг тўртинчи пардадан товуши уларнинг озод товушлариға тенглашадир.

Танбур кичик бўлса, унинг хараки тубидан юқори томон уч бармоқ қадар; катта эса, тўрт бармоқ қадар узоқлиқда турадир. Мана шундай қилиб, танбурнинг мизробини тузаткандан кейин сўл қўлнинг бармоқлари танбурнинг ўнг томонидаги тори устидан пардаларни босадир, ўнг қўлнинг бир бармоғи билан харақдан юқори, «хас парда»га яқин бир жойдан, ҳалиги парда узра босилган тор чертиладир. Танбур чалмоқ учун бармоққа маъдандан ясалган бир тирноқ ўтказиладир. Бурунги танбурчиларимизнинг энг усталари буни қабул қилмайдирлар. Ўз тирноқларини узунайтиб юруб, шу билан чаладирлар, табиий тирноқ билан чалгандаги танбур товуши ясама тирноқ билан чалгандаги танбур товуши ясама тирноқ билан чалингандаги товушға кўра соф чиқади, деб даъво қиладирлар. Ота Ғиёс шул фикрдадир, ҳам ўзи табиий тирноғи билан танбур чаладир. Унинг танбур чалишини кўрганлар ҳалиги даъвосини қабул этишга мажбур бўладир.

ДУТОР

Дутор чалиш танбур чалишға қараганда енгил бўлгани учун бу чолғу халқ орасида танбурға кўра кўбрак чалинадир. Бунинг дастаси 7,0—7,5 дециметрғача бўлуб, косаси 2,0×4,5 гачадир. Пардаси баъзи ўрунларда ўн уч,

баъзи ўрунларда ўн тўрттадир. Пардаларнинг озлиғи учундир-ким, мақом куйлари дутор билан чалинмайди, чалинмоқ мажбуриятида қолинса, куйнинг пардаларини ўзгартиб, дуторда бўлган пардаларга қаратиб чалинади. Шашмақомнинг юқорида кўрсатганимиз шуъбачаларини, уфарларини ҳамда бутун эл куйларини дутор билан чалиш мумкиндир. Дуторнинг хараки жуда паст бўлгани учун кўб дуторчиларимиз чалган вақтда қўлларини тахтага тегизиб дуторнинг мазасини қочирадир. Бу кунларда бизнинг энг машҳур дуторчимиз самарқандлик Ҳожи Абдулазиз қўлини тахтага урмай чалгани учун унинг дутори ҳавас билан тингланадир.

РУБОБ

Ёзувчиси маълум бўлмаган бир «музиқий тарихча»-сида рубобнинг султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан Хоразмда пайдо бўлгани ёзилади. Бу китобни кўрганим кун мен ҳам шунга ишонган эдим. Бироқ йигирманчи йилларда Ҳиндистондан келтирганим «Соранг» исмли бир чолғунинг рубобга жуда ўхшашлиғи менни шоширған эди. Сўнгралари қўлимга тушган Дарवेश Алий «Рисолайи музиқий»сида бу чолғунинг Балхда ясалгани, Муҳаммад Хоразмшоҳ замонида Хоразмда ривож топгани кўрсатилади. Бу чолғунинг гавдасини тўрт асос қисмга бўлмак мумкиндир: қорин, кўкрак, бўйун, бош қорин, кўкрак ҳам бўйун қисмларининг учаласи бир бўлак тут ёғочидан «қазма» йўли билан ясалади. Бош сўнгра ясаиб, соғға ёпиштирилади. Рубобнинг қорни билан кўкраги 2.5 сантиметрлик бўғоз билан бир-бирига боғланмиш икки чуқур идишга ўхшайди. Қорин ҳам бўғознинг усти кийик ё эчки териси билан қопланади. Кўкрак билан бўйунининг устини эса, ниғичка тахта билан коплайдирлар. Қориннинг бўйи 21 сантиметр, эни 18 сантиметр, кўкракнинг бўйи 28 сантиметр, эни қоринга томон 10 сантиметр, бўйунга томон 5 сантиметр бўладур. Хараки твбдан тўрт бармоқ юқорида турадир. Ичакдан ясалган беш топи бор-ким, «скрипка» торларига ўхшаб, йўғонликда фарқлидир. Бундан бошқа ўн иккита «тор ости» торлари бор. Булар танбур симиландир. Чолғувчи рубоб чалганда буларни чертмайди, буларнинг хизмати асл торларга чертиш таъсири билан титраб, асл тор товушига ўзларининг мунгли, титрак товушларини қўшмоқдир.

ҚУБУЗ — ҚОВУЗ

Энг эски турк чолғусидир. Қўбузнинг гавдаси бир қуйруқ, бир чаноқ, бир соп бир-да бошдан иборатдир. Қуйруғининг усти қалин тери билан қопланадир; чаноғининг усти очиқ қоладир. Қуйруқ билан чаноқнинг узунлиғи соп билан бошнинг узунлиғига баробардир. Қўбузнинг иккита торн бўладир, ҳар торн бир тўплам қилдан иборатдир-ким, от қуйруғидан олинадир. Биринчи торининг қиллари иккинчиникидан оздир. Туркларнинг ибтидоний замон шоирлари бўлган бахшилар — ўзонларнинг чолғулари қўбуз эди.

«Девон-ул-луғот» каби эски турк луғатида «қўбуз», «қўбузламоқ» каби сўзлар бўлганидек, Навоий, Лутфий, Мирҳайдар Мажзуб каби кўб Чинғатой шоирларининг асарларида ҳам «қўбуз» исмига учрамоқ мумкиндир. (Ҳофиз Дарвеш Алийнинг мусиқий рисоласида қўбузнинг Элхонийлардан султон Увайс Жалойир замонида «ўзон» исмли чолғудан фойдаланиб йасалгани тўғрисида маълумот бермак учун шундай бир афсона ёзиладур: Тарихда келтирилиптир-ким, Уғуз эли тўқсон етти қабила эрди. Уларнинг орасида бир неча нодир нарса кечмиштур. Подшоҳлардан уч нафари — бири Оқхон, бири Қорахон, бири Бойандурхон. Оқхон ошхонасида ҳар кун тўқсон ман туз ишлатилар ва етмас эрди, дейдилар. Алилардан тўрт тан ўткан: бири Бўғди Замон, бири Солуқазон, бири Шоҳ Боқий, бири Етим Ғузон.

Дейдилар-ким, Бўғди Замон келини туфайли Етим Ғузоннинг қардошини ўлдуруптур. Ота Қурқут Етим Ғузонни озгина анжом билан бир тўқайга йашириптир. Унга Отанинг назари тушқач, ул алп бўлуб, хуруж қилди. Бўғди Замон унинг овозасини эшитиб, унга қарши отланиб унинг ишнини тамом қилмоқчи бўлди. Худой таборака ва таъоло ноҳақни истамади. Дейдилар-ким, водий ўртасида йилқи йўлиқиптур. Етим Ғузон салобатидан бутун саҳро-йу тоғ симоб тоғора каби титраб турган бир кишини кўруптур. Кўнглида «менинг қардошимни ўлтурган шу бўлса керак», дептур. Ул «Бу йилқи Етим Ғузонники» деб жавоб қилиптир. Ул «Етим Ғузон қайу ердадур», деб сўраптир. «Бугун ўн кундирким, тоғдин йиқилиб бир оёғи синди, балки ўлгандур» дептур.

Бўғди Замон «мен ани ўлдирмак учун келиб эрдим, тоғдин йиқилган бўлса, ўзи қасосин топиптир, мен не

учун борур-мен», дептур ва «бу йилқидин бирини бергил. мен уни еб кетайин», дептур. Дерларким, Етим бир тойни анга ташлади. Бу ташлашдан анинг кўнгли олинди ва ул отни олиб бир ямлади. «Бу менга ҳеч нарса бўлмади, яна бирини бер, лунжим тўлсун», деди. Ул «менга тегишлиси мана шу бир той эрди, ани бердим, ўзгасини бера олмас-мен», деди. Ул ғазабга келиб фарйод чекти. Анинг фарйодининг униндин йилқининг бари анинг олдиға йиғилди ва ул йилқини олдиға солиб, келган йўлиға қараб кетти. Етим ҳайрон бўлуб қолди. Онасининг олдиға борди ва бу сирли ҳолни анга баён этти. Онаси «қардошингни ўлдурган киши ўшул», деди: «Қўрқма, бир ўқ билла анинг ишини тўғурла. Бу ердин қайтқанда ухлағай. Агар уйқуда анинг ишини қилсанг, яхши, йўқса мингта жойинг бўлса, бирини ҳам сақлаб қола олмас-сен». Етим анинг йўлуға тушуб, пайдо бўлғанча юрди ва кўрдиким, онаси дегандек уйқуда экан. Уқни камонга тортиб, оёғини учурди. Бўғди Замон уйғонди ва «пашша чақди», деб ўйлади. Ўзича гижиниб, «бу ерда ёмон пашшалар бор экан, ухлагани қўймаяпти», деди ва уйқуга кетти. Етим кўрди-ки, анинг аҳволидан хабари йўқ, яна бир ўқни камонга солиб, иккинчи оёғини учурди. Бўғди Замон уйғонди, қараса икки сонидан жудо бўлуптур. Бўғди Замон «Бу етим Ғузоннинг иши бўлса керак», деди. Етим ўзини кўрсатти. Бўғди Замон қараса, ўшул йилқибон экан. Садоққа қўл солиб, бир ўқни камондан Етим томонға отти. Етим ўзини тош орқасиға олди. Анинг ўқи тошқа тегиб ўт чақнади ва даштка тушуб, бутун дашт куйди. Етим титраб, «худоға шукрким, менга ўт тегмади. алҳазар. алҳазар, алҳазар», деди. Етим яна ўзини кўрсатти. Бўғди Замон кўрди-ки, унинг ўқи ғанимға тегмаптур, яна садоққа қўл солиб, ўзининг ўзинини чиқарди ва ани чалиб, ўз аҳволини ўзон нағмаси билан Етимга арз қилиб, «менинг ишимни қилдинг, қардошингнинг қонини мендин олдинг, энди икки иш қилғил: Аввал менинг бошимнинг терисини шилиб, тўнғиз бошиға торт ва менинг ичагимни кесиб олиб, белинға боғла, менингдак алий бўлғунг», деп-тур. Улгандин сўнг анинг васиййатин бажармоқчи эди, кўнглиға. «бу мени алдаған бўлмасун», деган ўй келди. Ушул ерда тўрған тошқа анинг бош терисини тортти. ичагини чиқор дарахтиға ўради ва ётиб ухлади. Озгина фўрсат ўтмай, ажиб бир овоз эшитилди. Туруб қараса, анинг бош териси тортилған ўшул тош урпоқ-

қа айлаштур, ичаги дарахтни майдалаб ташлаптур. Ул таажжубланиб, Бўгди Замоннинг уйига борди ва ичгасини қўлга киритиб, ўғуз орасида тўй қилди ва бу қардонининг тахтига ўлтурди. Аммо дерларким, Бўгди Замондин тўрт яшар бир ўғул қолиб эрди. Ушбу тўйда ичга бир қўй почаси тегиб эрди. Қараса онасининг қўйида бир киши ухлаб ётиптур. Онасидан «Бу ким?», деб сўради. Онаси «бу ўшул отангни ўлдириб, мени олган киши», деди. Тўрт яшар болани газаб тутти ва ачинг бошига чопиб бориб, ўшул почани Етимнинг бошига урди. Ачинг миясини бурнидан оқизиб тушурди ва отасининг қонини олди.

Қизлардан икки алп ўтмиш. Сарилиқ Тўнлуқ... (нуқталарининг жойи ўқулмади). Яна бири Барчин Силик. Дерлар-ким, Сарилиқ Тўнлуқнинг йилқиси бир қудуқ бошига келганда аларни суғормоққа бирор нарса тошилмаптур. Шунда ўзининг тўнини қудуқ ичига солиб олиб, сиққан экан, шу қадар сув тушиптиким, беш юз йилқи қонди.

Бунинг ўғуз турклари орасида бир замон машҳур бўлган «Дада Қурқут» достонининг ҳижрий ўн биринчи асрда бизнинг орамиздаги бошқа бир шакли эканида шубҳа йўқдир.

Афсонанинг охиридаги алп қизлардан Барчин Силик Гозн Олим томонидан кўчирилган Алпомиш достонидаги Барчиной бўлса керак. Сариг Тўнлиқни билла оломадим. Ҳофиз Дарвеш Алий ҳалиги афсонани ёзгандан сўнг шундай бир патижга чиқарадир: Бу ҳикоятдан мақсадимиз шудир-ким, «ўзон» бир чолғудир. Ҳар вақт уни ёнларида ташийдирлар. Бир-бирлари ила гаширишмакчи бўлганда бошлаб «ўзон»ни чалиб, сўнгга гапларини айтадирлар, ўзон чалишни билмаган кишини «сен ёлғончисен», деб шаҳардан қувадилар.

Мана бу чолғу улар орасида шунча муътабардир. Султон Увайс Жалойир замонида «қўбуз» мана шу ўзондан олингандир.

Ҳолябуки «ўзон»нинг чолғу исми эмас, қўбуз чалган кишининг исми бўлганига бу кун шубҳамиз йўқдир. Чигатой туркларининг «бахши» деганларига «ўзон» дер эканлар. Шунинг учун Ҳофиз Дарвеш Алийнинг «қўбузини Султон Увайс замонида «ўзон»дан олдилар» деган иборасини «қўбуз, чолғучилари орасига эл чолғучилари бўлган бахшилар — ўзонлар томонидан киргизилиб қолдирилган» шаклидагина қабул этмак мумкин). (Фитрат асл форсий матни келтирган. Биз, по-

ширлар, китобхонга ўзбекчалаштириб бердик). Қўбул ни ёй билан чаладирлар. Товуши жуда мунглидир. Таибур билан қўшулганда ёниқ бир таъсири бор.

ЧАНГ.

Бирга қўюлган икки ингичка чўп ё қамиш билан чалинадир. Ун икки қатор тори бор, ҳар қаторида учтадан тор бўладир. Торли чолғуларнинг ҳаммасига қўшуладир. Жонли бир товуши бор.

ФИЖЖАК

Бу ҳам ёй билан чалинадир. Чаноғи Ҳиндистон жавзидир. Тут ёғочидан, маъдандан ҳам ясалса бўладир. Сопи 40—42 сантиметр қадар узунликда бир ёғочдир. Чаноқдан тубан 20—23 сантиметр қадар узунликда бир темир қуйруғи бор.

Чаноғи қалин тери билан қопланадир. Харак, бутун чолғуларга тескари, чаноқнинг юқори томонига қўйиладир. Тори учтадир. Ҳофиз Дарвеш Алий ўз рисоласида фижжак товушининг қулоққа ёқмаганини ёзадир-ким, бу кун ҳам бу ҳақда бундан ортиқ сўйлаб бўлмайди.

НАЙ

«Най» қамиш маъносида форсийча бир сўздир. Бизда биринж ё бақирдан¹⁰ ясаладир. 32—34 сантиметр узунлигида бўлуб, етти еридан тешилгандир. Тешиклардан биртаси юқори томонда, олтитаси қуйи томондадир. Юқори томондағи тешикка оғиз қўюб, пуфлайдирлар. Қуйи томондағи тешикларни бармоқ билан ёпиб-очиб, пардаларни кўрсатадирлар. Икки най бир рубобнинг қўшулуб чалиниши жуда чиройлик чиқади.

ҚУШНАЙ

Фикримизча бизда чолғуларнинг энг ибтидоийси «қўшнай»дир. Бу кун орадан чиқмоқ узрадир. Жуда ёниқ бир товуши бор. Икки қамишни ёнма-ён қўйиб боғлайдирлар. Ҳар иккисини ҳам бош томонларидан кесиб, «тил» чиқартадилар-да, оғизга қўюб пуфлайдирлар.

СУРНАЙ

Суфланиб чалнадирган чолгулардандир. Бутун чолгулар тут ёғочидан ясалгани ҳолда, «сурнай» ўрук ёғочидан ясаладир. Бир ёнида етти тешиги бўладир, бир ёнида бир тешик. Бақирдан — кумушдан ясалган бир ийбани оғзиға қўюб, унинг учига қамишдан бир тил боғлаб чаладирлар. Юқоридағи чолгуларға қўшулмайдир. Узоқдан эшитилиши яхшидир.

БАЛАБОН

Бу ҳам ўрук ёғочидан ясаладир. Сурнайнинг кичкинасидир. Торли чолгуларға, айниқса танбурға, жуда яхши қўшиладир.

КАРНАЙ

Маъдандан ясалган жуда узун бир қурулдир. Пардалари йўқ. Қўрқунч бир товуши бор. Урушларда, йиғин, тўй эълонларида ишлатиладир.

ДОИРА

Бир юзи кийик ё эчки териси билан қопланган ёғоч чанбардан иборатдир. Усул сақлағанда бармоқ билан чертиладир. Бир четига чертканда «бак» товушини, ўрта томониға чертканда «бум» товушини берадир.

НОГОРА

Лойдан ясалиб пиширилган «сопол»дир. Юзини қалли тери билан қоплайдилар. Иккитасини қўш қўюб, иккита позик ёғоч билан чаладирлар. Сурнай чалганда усулни ногора билан сақлайдилар.

Зотан ногорада ҳар куйнинг усулигина чалинадир. Ногоранинг ўзига махсус усуллар ҳам бор, булар ёлғизгина ногорада чалинадир.

Ногоора усулларининг бири «шодиёна» усулидир-ким:

Бака бака бакка бакка бака бака бакка бакка бак бум бака бака бум бак бум бак бака бака бум бака бака бак бум бак бум бум бака бакка бак бум бакка бум бак бакка бум бум бак бака бака бум шаклида ижро этиладир.

Иккинчиси — бу кун «Булулча» аталган «Булулчий» усулдир-ким: бака бака бакка бум бак бак бум бак^а бака бака бум бум бак^ж бака бака бакка бум бака бака бум бак^а бака бака бум^а бак^ж шаклида ижре этиладир.

Учинчиси — уфар усулдир:

Тўртинчиси — «дучўба» аталадир-ким, уфар усулининг жуда тез чалинишидан бошқа нарса эмас.

Бу чолғулардан ҳар биртасини айри-айри чалмоқ мумкин бўлгани каби, ҳаммасини тўплаб, қўшма шаклида чалдирмоқ ҳам мумкиндир. Бироқ буларнинг орала-ридаги муносабатни кузатмасдан тўғри келганларини, яъни бир жўр мусиқий ясамоқ тўғри бўлмайди. Қўб вақтлар қўб бирларда бир танбур, бир дутор, бир ғижжак, бир найдан бир «жўр» тузадирлар. Ҳолбуки бир ғижжак бир танбурнинг мазасини албатта қочирадир. Эски мусиқийшуносларимизнинг завқлариға кўра «Жўр» (қўшма) тузмакнинг тубандагича, ё шунга яқин тартиблар билан бўлуши лозим.

1 — бир танбур, бир рубоб, икки най, бир қўбуз, бир дутор, бир ғижжак, бир балабон, бир қўшнайн, бир дутор.

2 — икки танбур, бир қўбуз, бир дутор, бир най.

3 — икки танбур (биртаси камонча билан чалинадир), бир қўбуз.

Бу орада ногора билан сурнай ҳеч қирмайди. Бизда бу тартибдан бошқа бир турли базм бўладир, унга «чавкий» дейиладир. «Чавкий» доира, ногора ҳам сурнайнинг қўшулуши билан ясаладир. Бошқа чолғулар унга қўшулмайди.

МУСИҚАМИЗНИНГ ТАРИХИГА БИР ҚАРАШ ТУРК МУСИҚАСИ

Китобимизнинг бошида услуб ўзгалигига қарамасдан, асослар, назариялар эътибори билан «бир» бўлган «шарқ мусиқий»сининг борлигини сўйлаган эдик. Бу бирлик араб истилосидан сўнг мусулмон миллатлараро қурулган «мадраса бирлиги»нинг натижасидир, албатта.

Араб истилосидан бурун шарқдаги турли миллатлар орасида ҳеч бир турли «олин-бериш йўқ эди» демаймиз; бор эди ҳамда кучлик эди, бироқ бу олин-бериш шаклидагина бўлар эди. «Бирини ташлаб — бирини олин» шаклида эмас эди.

Мана шу «тўбда бирлашган» шарқ мусиқийсидан

бурун. туркларда ўз бошли тамаллари, ўз бошли назариялари билан бир турк мусиқаси борми эди? Бўлса, қандай йўсунда эди? Бу бизга маълум эмас. Араб ислом сиёсатининг ҳиммати (!) билан орадан йўқолган бир кўб миллий асарларимиз билан биргалашиб, мусиқийимиз ҳам йўқлиққа чуқур кўмулган, биткан. Катта бир йўлдан ўтуб кеткан улуғ бир карвоннинг изи қолмайдирми? Мана шунга ўхшаб араб истилосидан бурунги турк мусиқийсининг изларигина қолгандир. Шуларни кўруб ўтуш ҳар ҳолда фойдасиз бўлмайдир.

«Гўзал санъатлар» тарихини текширгучи олимларнинг кўплари гўзал санъатларнинг, шу жумладан мусиқийни-да, «дин ҳам диний туйғуларнинг таъсири билан майдонга чиқиб, кўб вақтлар шул дин таъсирида, диний бир нарса бўлуб қолган» деб ўйлайдирлар. Бизга бу даъвони бирдан қабул этмак қулай бир иш бўлмаса керакдир.

Биринчи йўла шунини қабул этишимиз керак-ким, гўзал санъатларнинг энг бурунғиси ўйун (рақс)нинг энг бошланғич, энг содда шакли бўлган сакраб ўйнамоқларни ҳайвонлар орасида кўрмак ҳам мумкиндир. Инсонларда гўзалликни севиш туйғуси кўтарила борган сари «рақс»нинг ҳам гўзаллашиб, кўтарилиб бормоғи табиийдир. «Рақс» нинг гўзаллашмаги, кўтарилмаги, ундаги ҳаракатларнинг тартиб, интизом, оҳангга бўйсунсунишидир. Маълум бир оҳанг, тартиб, интизом билан сакраб ўйнаганларнинг тепишлари, тинишлари мусиқийнинг бошланғич илдиэларини ҳозирлайдирлар. Мусиқийнинг бу йўсунда ҳозирланган бошланғич илдиэлари инсонларнинг гўзалликни севиш туйғулари ёлғузлиғи билан гўзаллашиб, кўтарила боргани табиийдир. Мусиқий қуролларини бурунги эл-улусларнинг диний йиғинларида, дин бошлиқларининг қўлларида кўрмак, мусиқийнинг дин туйғуларидан чиққанини кўрсатадир. Балки илдиэларини (рақс)дан олиб майдонга чиққан, гўзалликни севиш туйғуларимиз билан кўтарилган мусиқийнинг дин бошлиқлари томонидан, дин йиғинларида, диний маъракаларда ишлатилганигина исбот этилган бўладир. Биз ҳам турк мусиқийсининг тарихига қараганда, буни мана шу хилда кўрамиз.

Турк мусиқийсининг бизда қолган энг бурунги излари: Бахши — ўзон — қўбуз сўзларидир.

«Бахши» сўзининг бу кунги маъноси эл «шоир-чолғучи»дир. Эл орасида «қўбуз» ё «дўнбура» чалиб, дostonлар ўқуб юрган махсус кишилар — «шоир-чолғу-

чилар» бор. Биз мана шуларга бахши деймиз, ҳолбуки ҳижрий тўққузинчи мулчарда (Навоий замонида) бу сўз «уйғурча ёзган китоб» маносида ишлатилар эди. Профессор Кўприлийзоданинг Ҳалокухон замонида ёзилган «Зич-и Элхоний»дан кўчурганига кўра «Бахшилар ҳар ойда уч кун парҳез тутуб, ибодат қиларлар ва белгили емаклар ерлар эмиш». (Миллий татаббуълар мажмуъаси: жилд 2, сон 14, саҳифа 20). Демак, булар бир турли «фолчи авлиёлар» маъносида ишлатилган бўладир. Олим туркшўнослардан Кўприлийзода бу сўзнинг мана шундай маъноларда ишлатилганига таяниб, бурунги замонларда «қоҳин-шоир-муסיқийшўнос» дин бошлиқлари бўлганлиғларини чиқарадир-ким, бизча-да энг тўғри бир фикрдир.

«Ўзон» ўғуз туркчасида бахши демакдир.

«Қўбуз» эса бу кун бизнинг орамиздағи чолғудир. Бурунги туркларда, юқоридағи маъно билан, бахшиларнинг чолғулари қўбуз эди*.

Бугунги туркларнинг шулон, мотам, тўй каби умумий йиғинларида, ибодатларида ҳалиги бахшилар қўбузларини чалиб, ўрунға яраша дostonлар (қаҳрамон ҳикоялари), маҳтанишлар (фахриялар), ашулалар, марсиялар ўқур эканлар...

Эрон-араб таъсирлари остида «қлассик» муסיқийнимиз яратилғандан кейин ҳам, бахши муסיқийси йўқолмади, ҳалигача эл орасида ўз борлигини сақламоқда. Ўз жойини муסיқийимизға бермак истамай, илгари босмоқдадир. Бир-да бахши муסיқийимиз билан қлассик муסיқийимиз таъсирлари остида янги-янги эл куйларининг-да яратилишиға сабаб бўлмоқдадир.

Турклардағи куйлар тўғрисида; усмонли муסיқийшўносларидан Рауф Йактобекнинг Мароғали Хожа Абдулқодирдан кўчириб ёзганиға кўра, туркларда учта «усул доираси» бор эмиш.

Турклар бутун куйларини, ашулаларини шул уч «усул доираси» узра «ижро қилар эмишлар. Буларға «қуг»лар** дер эмишлар.

Хитойларда уч юз олтмин куй бор эмиш. Турк хо-

* Бизнинг буюнги қўбузимиз ёй билан чалинадир. Ёй билан чалинатурған чолғу чертилатурған чолғунинг тараққий қилғанидир. Ундан сўнграоқ ясалған бўлса керак. Шўнинг учун бурунги турк бахшилари томонидан чалинған қўбузнинг бизнинг қўбуздан ўзгача-рак бўлгани гумон қилинадир. «Девону-л-луғот»нинг-да (қўбуз чертилатурған «уд»дир) дегани шу фикрга куч берадир. Ф.

** Бу кунги «куй» билан муносабати борми?

қонларининг мажлисларида бу уч юз олтмиш куйнинг ҳар бири бир кунда чалиниб, бир йилда тамом бўлар эмиш. Бу уч юз олтмиш «куг»нинг буюги, асоси — тўққуз «куг» эмиш. Буларнинг отлари: (Улуқ куг, Аслончап*, Бурс, Қуладу, Қутатку, Бурстарғай, Жантой, Хантой, Шандақ) эмиш. (Миллий татаббуълар мажмуъаси). Меним қўлимдағи «Тухфату-с-сурур» исмли китобчага кўра Мароғали Хожа Абдулқодир найий Элхоний туркларидан Султон Увайс хизматида бўлуб, сўнгралари Амир Темур томонидан Самаркентга келтирилган буюк мусиқий олимидир. Кўпрак умрини турк саройларида ўтқарган бу мусиқий олимнинг ҳар ҳолда ўз кўрганларига таяниб юқоридағи сўзларни айтқанда шубҳа йўқдир. Хўжа Абдулқодирнинг юқоридағи хабаридан «Бурунғи турк мусиқийсининг Хитой таъсири остида бўлгани» ҳам англашилмоқдадир. Навоий ҳам ўзининг «Мезону-л-авзон» исмли китобида «тизим»да турк вазиларини кўрсатар экан, «Арғуштик» отли бир «усул доираси» борлиғини бунингда баъзи мусиқий китобларда ёзилганини айтиб, мундан бошқа бир неча турк куйларининг ҳам отларини бизга билдириб ўтадир. Навоий «Мезону-л-авзон»ида шу шеърни ёзадир:

Эй ҳуснунига заррот-и жаҳон ичра тажаллий
 Мазҳар санга ашё,
 Сен лутф била кавн-у макон ичра Муваллий
 Олам санга Мавло.

Бу шеърнинг вазнига «муस्ताзод» дерлар. Навоийнинг кўрсатишига кўра, бу вазнда шеър ёзмоқ турк халқи орасида машҳур бўлган бир куйга шеърни тўғри келтириб, ўқумоқ учун эмиш. Яна турк куйларидан бирини

* Соқие, май тут, қўйғил сўзни,
 Хон қурултойиға еткур ўзни,
 Соф май-и жом аро гар дилкаш эрур,
 Тўстуған ичра қимиз ҳам хуш эрур.
 Э сарв, сен ҳам кўргуз

«Йотуған» бирла «улуқ» йирини туз.

Навоий шу тизмалдан «Йотуған» исмли бир чолғу билан «улуқ» исмли бир «йир» (татарча жир, бизча куй)нинг Навоий замонида борлиғи англашиладир. Бу «улуқ йир»нинг юқоридағи «улуқ куг» ё унинг бир бўлағи эканида шубҳа йўқдир.

Бизда «чапандоз» исмли бир усул доираси бор.

Шунинг юқорида «Аслончап» билан муносабати йўқми экан?

Бу сўзининг «Аслончап — чапаслон — чанаидоз» шаклида ўшара-ўзгара бизга келгани аҳтимолдан жуда узоқми?

«қиз кўчурини тўйларида айтурлар» эмиш. Жуда таъсирли бир куй эмиш, охирида «ёр-ёр» дерлар эмиш, бу икки навъ эмиш, «бир навъи ҳеч бир вазн била рост келмас эмиш», «бир навъи»да тубандаги вазнда шеър ўқур эмишлар*.

Қайси чаманди эсиб келди, сабо, ёр-ёр
Ким, дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.

Навоийнинг айтганига кўра, «туркий» отли бир куй ҳам бор эмиш. Навоий каби туйғуси «эропизм» билан тарбияланиб нозиклашган бир санъаткор бу «туркий» куйини (ғоятдин ташқари дилпазийр-у руҳафзо) деб махтайдир. Бу кунги қлассик мусиқийимиздаги «насуллоий» куйининг «авж» қисмида «туркий» исмли ёниқ, жуда таъсирли бир нағма бор. Навоийнинг махтагани ҳалиги «туркий» куйи билан шунинг ҳар ҳолда бир боғланиши, яқинлиги бўлса керак.

Навоийнинг мусиқийимиз тарихидан мана шу маълумотни бергандан сўнг «чун ўзонларнинг «ўзмоғи» ва ўзбекларнинг «будай-будай»и ҳеч вазн била рост эрмас эрди, анга таъарруз қилинмади (андан сўйланмади). Агарчи асарлари (таъсирлари) бор, аммо анинг аруз илмига дахли йўқдур» деб сўзини битирадир. Бу тўғрида ҳаққи ҳам бор. Араб арузининг қоидаларини ёзиб турганда «ҳеч вазн била рост» келмаган, яъни ўзимизнинг «бармоқ» вазнида айтилган шеърлар ва у шеърлар ўқулатурган куйлардан сўзлаб ўтурмоқ тўғри бир иш эмас. Бироқ Навоийнинг юқоридаги қийматли маълумотини ўқуғандан кейин «кошки шул араб арузини ёзганингиз жойида турк вазни, турк мусиқийси тўғрисида китоблар ёзса эдингиз» демакдан ўзимизни сақлай олмаймиз...

Ҳижрий саккизинчи мулчарда машҳур оқсоқ Темурнинг қонли, тўполонли чиқиши Осиё ўлкаларини ост-устка келтирди.

Темур қайси ўлкани бориб олса, ундаги буюк олим-

* Навоийнинг:

Оёғчи, кетур жомни лаб-балаб,
Ки, тўй ўлди айём-и шиқ-у тараб
Муғанний уруб чанга зебанда чанг,
Наво чек-ки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,
Аялгунг неча ёр-ёр ўлгуси,

Менинг йиғларим зор-зор ўлгуси.

деган шеърдаги «ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг» билан «ёр-ёр» шул тўй ашуласига (аялгусига) ишоратдир.

лар, катта усталар, улуғ шоирлар, улкан санъаткорларни Самаркентга келтирар эди. Шу йўл билан ўзининг «пойтахт»ини дунёнинг энг буюк шаҳри қилишга тиришар эди; «Зубдату-л-адвор», «Мақосиду-л-алхон» исмли мусиқий китоблар ёзган Мароғали Абдулқодир билан «Шарқиййа» исмли мусиқий китоби ёзган урумнялик Сайфиддин Абдумўъминга ўхшаган улуғ мусиқий устодлари ҳам шул келтирилганлар қаторида эдилар.

Темурдан бурун ҳам Ўрта Осиёда асосларини араб-эрондан олган мусиқий санъати бор эди. Бироқ Темурнинг буйруғи билан ҳар томондан келтирилган ихтисосчи олимларнинг ғайратлари билан бу санъат бирдан жонланди, оёққа бости. Ислом шарқининг ҳар томонидан келтирилган чолғулар, чолғучилар бизнинг бу кунги классик мусиқийимизнинг юксалишига, кўтарилишига хизмат қилдилар. Оз замонда ерлилардан улуғ мусиқийшунослар етишдилар. Ҳатто «Тухфату-с-сурур»нинг* айтишига кўра, машҳур Улуғбек Мирзонинг ўзи ҳам мусиқий олимларидан саналган. Темур болалари замонида қонунчи Дарвеш Аҳмадий (самаркентлик), найчи-Султон Аҳмад (самаркентлик), туркча, форсча икки девон билан мусиқийда бир рисола эгаси бўлган қорақўллик Ҳисомий, мусиқийда бир китобча ёзган хоразмлик Абулвафо, табиб ҳам мусиқий олими бўлган балхлик Мавлоно Соҳиб, ўз замонида атоқли бастакорлардан саналган шаҳрисабзлик Абулбарака каби кишилар етишиб, мусиқийимиз учун хизмат қилдилар. Ногорачи ҳам шоир бўлган Қадимий, Навоийнинг мусиқий муаллими Хўжа Йусуф Бурҳон. Навоийнинг тоғаси Муҳаммадалий Ғарибийлар ҳам шул замоннинг машҳур мусиқийшуносларидан эдилар.

Улуғбек замонида машҳур Хожа Аҳрор валийнинг химояси остида Самаркентда «диний тескарчилик» (аксу-л-ҳаракат) пайдо бўла бошлайдир. Шунинг таъсири билан Улуғбекнинг ўлкасида бузғунлиқлар юз кўрсатиб-да, Улуғбекнинг ўлуми билан натижаланадир.

Мана шул фожиали тескарчиликдан сўнг «гўзал санъатлар» маркази Самаркентдан Ҳиротқа кўчириладир. Ҳусайн Бойқаро ҳам Алишер Навоийнинг химоялари остида чиғатой адабиёти, чиғатой мусиқийсининг «олтин даври» Ҳиротда қурула бошлайдир. Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро тегарасидаги мусиқий устодларидан

* «Тухфату-с-сурур» — Ҳофиз Дарвеш Алиё чангий асари.

сўзлаганда, бошлаб, Навоийдан гапиришни, қадршунослиқ юзасидан лозим, деб биламиз.

Навоийнинг ўзи мусиқийни Хожа Юсуф Бурҳон деган атоқли бир мусиқий олимидан ўрганди. Мусиқийнинг назарий-амалий ёқларидан яхши билар эди. Бобур Мирзо ўзининг машҳур асарида Навоийнинг асарларини санар экан, «Яна илм-и мусиқийда яхши нималар боғлабдур, яхши «нақшлари», яхши «пешрав»лари бордур*, деб Навоийнинг уста бир бастакор бўлганини кўрсатадир. Навоийнинг мусиқий асарларидан бизнинг замонамизгача етишгани борми? Девонларини, достонларини, бутун адабий асарларини бу кунгача жуда яхши сақлай олган бизлар унинг мусиқий асарларидан ҳеч бирини сақлай олмадиқми, улар йўқолиб битганми? Навоийнинг замондоши бўлган Жомийдан қолган «Нақш-и мулло»** бу кунгача сақланилган экан Навоийнинг, ҳатто, Бобур каби ҳар нарсани ёқтирмаган бир санъатшунос томонидан мақталган куйлари сақланмадики? Бу сўроққа узул-кесил бир жавоб топа олмадиқ. Бироқ буткул жавобсиз ҳам эмасмиз. Бизда «Қари Навоий» исмли бир куй бор. «Хоразм мусиқий тарихчаси»да «Навоий» исмли бир куйдан хабар берилган-да, унинг остида шу сўзлар ёзилган: «Шунуғина айтмоқ истаймиз-ким, тўртинчи рақамда кўрсатилган «Навоий» мақоми «Қадр-и Навоий»*** оди билан юрутулиб, бул мақом Хоразм ўзбек дуторчилари тарафидан кўб эскидан боғланган бир мақом бўлуб, ўзбакларнинг ўз миллий мақомлари бўлганлиғини «товотиран» (яъни ҳар оғиздан) сўйланиб келмакдадир».

«Тарихча»нинг ҳурматли ёзғучилари томонидан бу куйнинг Хоразмда басталангани тўғрисидағи хабарни дарров қабул қилиш қийиндир. Чунки бу куйнинг эскидан бери Бухорода ҳам чалиниб тургани маълум, ҳатто унинг Навоий асари бўлгани ҳам сўйланмакдадир. Эшитганимизга кўра Фарғонада ҳам «Қари Навоий» исмли эски бир куй бор. Тошкент мусиқийчилари бу куйни «Қари наво» дерлар. Бироқ бу исм янглишдир. Алар шул «Қари Навоий» исмини бузуб олганлар. Айтканларимизни қисқартқанда шундай бўладир.

Бу кун Ўзбекистоннинг кўб ўрунларида «Қари На-

* У замоннинг истилоҳида ашулалаи куйларга «нақш», ашуласиз куйларга «пешрав» дер эканлар.

** Эшонларнинг хонақоҳларида ўқулатурган бир куй.

*** «Қари Навоий» бўлса керак.

This image shows a page of handwritten musical notation, likely a single melodic line for a piece in 2/4 time. The score is written on 15 staves. The notation includes a variety of rhythmic values, such as eighth and sixteenth notes, often beamed together. Slurs are used extensively to group notes, and there are several instances of ornaments, specifically mordents and grace notes, placed above certain notes. The piece begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The notation is dense and characteristic of 18th or 19th-century manuscript notation. The final staff concludes with a double bar line and repeat dots.

вой» исмли бир куй бор. Бу куйнинг жуда эски бир куй экани ҳар томонда сўйланиб турадир. Бухоронинг эски мусиқийшунослари орасида бу куйнинг Навоий асари бўлгани сўйланадир. Мана шу маълумотлардан сўнг «Қари Навоий» куйининг Алишер Навоий асари бўлгани эҳтимоли кучланиб қоладир. Ҳар ҳолда биз шу эҳтимолни кўзда тутуб, «Қари Навоий» куйининг нотасини асаримизга илова қилишни муносиб кўрдик. Навоийнинг мусиқийга хизмати ёлғуз куйлар басталамак билан қолмайди. Навоий энг буюк мусиқий устодларини, энг истеъдодли мусиқий талабаларини ўз тарбиясига олди. Уларнинг маълумотларини орттирмоқ учун мусиқий рисолалар ёздирди. Бу тўғрида Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома»сида «Устод Қулмуҳаммад-у Шайх-и Нойий ва Ҳусайн Удий-ким, созда (чолғуда) саромад (илгари босқан) эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбийат-у тақвийати билан мунча тараққий-у шуҳрат қилдилар», дейди. Навоийнинг ўзи «Ҳамсату-л-мутаҳаййирийн» деган китобида устод Қулмуҳаммаднинг шогирдлик вақтида жуда истеъдодлик эканини, ҳар нарсани бот ўрганиб, яхши чалганини сўйлайди-да, мусиқийда унинг назарий маълумотини орттирмоқ учун тўрт буюк устодга тўртта мусиқий рисоласи ёздирганини, рисолаларни фан-и таълим ёғидан ярарлиқ топмагани учун, энг сўнг Мулло Жомийдан сўраб, бешинчи рисола ёздирганини хабар берадир*. Навоийнинг ўзи ҳам мусиқийда бир рисола ёзган деб сўйланмакдир.

Бироқ бу, сўзгина бўлуб қоладир. Навоийнинг ўз асарларида бу тўғрида кичкинагина бир ишорат топа олмаганимиз каби, Навоий тўғрисидаги ёзилган орасида ҳам бу сўзга учрамадиқ.

Энди Бойқаро замонидан Навоийдан бошқа мусиқийшуносларнинг энг машҳурини кўриб ўтайлик:

* Устод Қулмуҳаммад кичик эркан-да-ким, мусиқий ўрганур эрди, чун бот ўрганмаги била хўб ишлар ясамоғи шуҳрат тутти. Фақирга доийа бўлди-ким, бу фаннинг илмийсини дағи билгай, мавлоно Бу-Алийшоҳ бўка-ким, бу фанда асрининг бебадали-дур-анга сипориш қилилди. Агарчи акнун фаъйун касрати ани ақл ҳулъйасидин орий қилиб-дур, ул вақтда бу фанда «Аслу-л-васл» отлиғ китобни тасниф қилди, дағи Мир муртоз ва Хожа Шихобиддин Абдуллаҳ Марворид ва мавлоно Биноий дағи бу фанда рисолалар битдилар. Аммо чун барча изҳор-и истеъдод қилиб эрдилар-мубтади (шогирд)га бот баҳра олмоқ душвор (қийин) эрди. Ур ердин-ким, аларнинг (Мулло Жомийнинг) бу фақир сори иноят-у илтифотлари бор эрди. Мусиқий-у адвор рисоласин битдилар-ким, бу фанда андоқ мунаққаҳ-у муфрид рисола йўқтур. (Ҳамсату-л-мутаҳаййирин).

Чигатой бекларидан Мирҳошим деган мусиқийшуноснинг Ҳусайн Бойқаро замоннда «қонун» исмли бир чолғунинг камчиликларини тузатгани хабар бериладир. Ҳусайн Бойқаро замоннда етишкан буюк мусиқий устодларидан бири Уста Шодий эди. Қозон хонларидан бирининг хоҳиши илан Ҳусайн Бойқаро бу устодни Қозонга юборди. Устод Қозонга борғач, хон ҳузурнда ўзи боғлаған «қлассиқ» куйлардан бирини ўқуди. Хоннинг бир нарса англай олмаганини кўргач, худди шу мажлисда хонга хуш келатурған бир куй боғлаб ўқуди. Хонга жуда ёқиб қолди. Устод Шодийга ҳурмат кўрсатилди. Ривоятга кўра Устод Шодий Қозонда кўб яшамади. Емон бир сўзидан аччиқланған хоннинг буйруғи билан сувга ботирилиб ўлдирилди. («Тухфату-с-сурур»). Устод Шодий етиштирган шоғирдларнинг бири усмонли мусиқийшуносларидан Зайнобиддин эди. Рум диёридан Ҳиротга келган, Устод Шодийдан мусиқий ўрганган, Бойқаро ҳам Навоий ёнида эътибор эгаси бўлган, сўнгралари ўз юртига қайтқан. Чанг ҳам удни яхши чалар экан. Усмонли шаҳзодаларидан Султон Қўрқуд унинг чолғунини тинглаб, «сиз Султон Ўаъқуб ва Султон Ҳусайн Бойқаро мажлисига киргансиз...» деб буюк инъомлар қилган*.

«Ишрат» исмли чолғуни чалатурған Устод Абдулқосим, Ҳусайн Бойқаронинг мусиқий муаллими андижонлик Мавлоно Юсуф Бадий («Муншаъот-и Юсуфий» эгаси), танбурга бир тор орттирған Маҳмуд Шайбоний, Ҳабибуллоий чангий, Муҳаррамий чангий, Алийшунқор меҳтар Шамсуддин ноғорачи, меҳтар Аҳмад ноғорачи, Алийжон ғижжакий у замоннинг улуғ мусиқий устодларидан эдилар.

Сирдарёнинг нари ёғидан неча минг ўзбек қўшуни билан юруш қилиб, Туркистонга ўткан ўзбек хони Шайбоний Муҳаммадхон Темур болалари билан урушуб, ҳижрий минг олтинчи йилда бутун Туркистонни оладир. Минг ўн учинчи йилда Ҳиротни ҳам Ҳусайн Бойқаро болаларидан олғандан кейин минг ўн олтинчи йилда Эрон шоҳи Шоҳ Аббос билан урушуб ўлдириладир. Шайбонийдан қочиб кетган машҳур Бобур Мирзо шоҳ Исмоил-

* «Турк адабиётида ошиқ тарзининг маншаъи»; профессор Кўприлийзода асари. Миллий татабуъотлар мажмуаси, жилд: 1, сон: 1, бет: 38, буида профессор Кўприлийзода Устод Зайнобиддинни «машҳур аҷам мусиқийшуноси» дейдир. Бизнинг қўлимиздағи «Рисола-йи Дарвиш Алий»да эса унинг Рум диёридан Ҳиротга келиб, яна ўз юртига қайтгани ошиқ кўрсатилгандир.

нинг кўмаги билан яна Туркистонга қайтадир. Бир ярим йилча турғандан кейин Шайбонийхоннинг жияни ўзбек Биринчи Убайдуллохоннинг ҳужумига учрайди. Ўзининг ўзбекларга қарши кучсизлигини сезган Бобур Мирзо Туркистон учун улар бир курашмасликка қарор бериб, яна бир қайтмаслик шарти билан Ҳиндистонга чекиладир. Туркистон ўлкаси узул-кесил ўзбек идорасига кирган бўладир. Мана шундан кейин Ҳиротдаги олимлар, гўзал санъат эгалари янадан Туркистонга қайтадирлар. Ўзбек хонларининг идорасида ишлайдилар. Буларнинг бири Мавлоно Нажмиддин Кавкабийдир; шоир, мусиқийшунос, олим бир зот бўлиб, Ҳиротда таҳсил кўрган эди.

Туркистонни ўзбек идорасига узул-кесил киритган Биринчи Убайдуллохон хизматиға, Бухороға келган. Шу муносабат билан бир «мусиқий рисоласи» тузуб, Убайдуллохонға тортиқ қилган.

Ўзбеклар Чигатой хоналари замонидаги илмий-адабий ҳаракатларга дин кўзи билан ёмон қарар эдилар. У ҳаракатларни бидъат, гуноҳ, шариятга хилоф ишлардан санар эдилар. Шунинг учундир-ким Кавкабий Убайдуллохон исмига ёзиб тортиқ қилгани «Мусиқий рисоласи»нинг бошида кичкинагина бир фасл ёзиб, мусиқийнинг шариятга хилоф бўлмагани, катта авлиёлар томонидан ҳар вақт тингланиб келганини исбот этишга тиришган.

Убайдуллохон Ҳирот шаҳрини олгандан кейин форснинг у замонда энг буюк шоири бўлган Ҳилолийни ўлдирадир (936). Ҳилолийнинг ўлуми Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмосб шоҳ Аббос ўғлиға қаттиқ таъсир қилади. Унинг ўзини олиш учун вақт кўтади. Бу фожиадан уч йил кейин бизнинг Мавлоно Кавкабий Убайдуллодан рухсат олиб, зиёрат учун Машхадга боради. Шоҳ Таҳмосб Кавкабийнинг келганини эшиткач, ўзи тутдирадир-да, Ҳилолийнинг қонини олган бўлуб, илмий, адабий қиймати Ҳилолийдан ҳеч кам бўлмаган бир Туркистон санъаткорини ўлдириб қўядир...*

Темур замонида Мароғали Хўжа Абдулқодир қапдай эса, ўзбеклар замонида Кавкабий шундайди. Хўжа Ҳасан Нисорий, Мавлоно Ҳасан Кавкабий, Хўжа Мухаммад Кавкабий, самаркентлик Ризо, самаркентлик Боқий Жарроҳ каби замонларининг машҳур мусиқийшу-

* Кавкабийнинг бошини Эрон шоҳиға олиб кетадилар. Гавдаси Бухороға келтирилиб Бозорнава «Имом Жунайдий Ғаззолий» мазорида кўмиладир.

нослари Нажмитдин Кавкабийнинг шогирдларидирлар. Ҳиротдан Туркистонга кўчирилган мусиқий устодларидан иккинчиси Ҳофиз Аҳнӣ эди. Буни ҳам Убайдуллоҳон кўчирди, бу устоднинг Туркистонда етиштирган шогирдларидан энг машҳурлари — тошкентлик Хожа бобо чангий, тошкентлик Ҳофиз Ҳамза, андижонлик Дарвеш Мақсуд (Тошкентда бобо Аҳмаджон хизматида меҳтархона бошлиғи бўлган).

Тўққуз юз етмишларда хонлиқ тахтида ўтурган машҳур ўзбек хони Абдуллоҳон замонида етишган машҳур мусиқийшунос Ҳофиз Дарвеш Алий чангий деган зотдир. Бу зот Абдуллоҳон замонида етишган бўлуб, Тошкентнинг Амир Фатҳий деган мусиқийшуноснинг шогирдидир. Узининг ота-боболари мусиқийшунос бўлуб ўткан. Бу кун меним қўлимда Дарвеш Алий чангий томонидан ёзилган иккита мусиқий рисоласи бор.

Бирини Абдуллоҳонга бағишлаб ёзилган, бири-да ҳижрий (1009) да хон бўлуб, (1052) да хонлиқни ташлаған Имомқулихон исмига бағишлаб ёзилган.

Иккинсининг кўб жойлари бир турлигина ёзилган. Иккинчиси биринчисининг «копияси» каби кўринадир. Бироқ Абдуллоҳон замонида ёзилгани қисқа, Имомқули замонида ёзилгани кенгдир. Англашиладирким, ҳижрий (980) да Дарвеш Алий Абдуллоҳонга мусиқий тўғрисида бир рисола ёзиб берган. Бундан ўттуз-қирқ йил ўткандан сўнг, табиий, маълумоти ортқан, биринчи асарини кенгайтишни лозим кўрган.

Кенгайтган-да Имомқулихонга тортиқ қилган.

Абдуллоҳон замонидан Имомқули замониғача машҳур бўлган мусиқийшунослар шулардир:

Бухоролик дуторчи Маҳмуд Исҳоқ ўғли, тошкентлик Амир Фатҳий, самаркентлик Мавлоно Боқий зардўз, Хожагий Жаъфар Қонуний, Ҳофиз Таниш (Абдуллоҳоннинг тарихини ёзган киши), Ҳофиз Турдий Қонуний, Мирзаарабий Қўнғурот, қўбузчи Ҳофиз Пойанда, қўбузчи Шайх Аҳмад, қўбузчи Мирмастий, балхлик Устод Абдуллоҳ найчи, танбурчи Хожа Наврўз, Ҳусайн удий, гижжакчи Устод Ўзбек ва бошқалар.

Ҳофиз Дарвешнинг кўрсатишига кўра, унинг замонида ўзбек мусиқий, дунёсида шу чолғулар ривожда экан:

уд, қонун, танбур, чанг, най, рубоб, қўбуз, гижжак, шират, кунгура, сетор, руҳафзо, сурнай, балабон, ногора, доира. Бу сон албатта мусиқийнинг бойлиғи учун катта бир далилдир. Шундай бўлса ҳам Абдуллоҳондан кейин

Ўзбеклар орасида диний таъассуб кучлана бошлаган.

Муסיқийга гуноҳ, «Хилоф-и шаръ» кўзи билан қарашлар кўпайган.

Бизнинг бечора Дарвеш Алий ҳам Имомқули учун кенгайтгани асарнинг бош томонидан тўрт бетлик узун бир бошланғич ёзиб, муסיқийнинг гуноҳ бўлмаганини Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадислари ила исбот этарга тиришқан.

Ҳофиз Дарвешнинг сўнг замонларида ўзбек хони бўлган Имомқули кўр бўлғач, хонлиқни ўз қариндоши Нодирмуҳаммадга бериб, ҳажга кетди (1052). Уч йилдан кейин Абдулазиз Нодирмуҳаммад ўғли, ҳам Субхонқули Нодирмуҳаммад ўғли бирлашиб, оталарига қарши чиқадилар. Оталари билан урушуб, унинг тахтини олдилар. Бечора Нодирмуҳаммад енгилғач, ҳажга томон сафар қилишга мажбур бўлди. Кетар чоғида одобсиз болаларига киши юбориб, ҳеч бўлмаганда кўрушуб дуосини олиб жўнатишни сўради. Тош юракли Субхонқули отасининг бу сўзини ҳам қайтарди. Шундай қилиб, Бухорони Абдулазиз олиб, Балхни Субхонқулига берди (1061).

Бу икки қариндош Балх билан Бухорода қирқ йил хонлиқ қилдилар. Шу қирқ йилнинг йигирма-ўттуз йили ўз ораларидаги уруш билан ўтти. Икки хон қариндошнинг бир-бирларига-да хиёнат қилиш мақсади билан урушлари ўзбек халқини ншдан чиқарди. Балх—Бухоро орасида турғучи эл таланиб битти, жониға теккан, таланиб битган эл, бу тартибсизликдан безган беклар жанжални битирини чораларини ахтара бошладилар. Самаркент, Шаҳрисабз вилоятлари Хева хони Анушани кетирмак, ўлкани шунга топшириб, бу икки хондан-да қутулмоққа қарор бердилар. Ҳам Анушага хат ёздилар. Қолган вилоятлар эса Субхонқулининг ўзини хонлиққа кўтариб, Абдулазизни қувмоқчи бўлдилар, ҳам шу йўлда тиришдилар. Энг сўнг Субхонқули Абдулазизни енгди. Моварауннаҳрни олиб, Абдулазизни хаж сари қўйиб юборди. Ўзининг отасига, гуноҳдоши бўлган қариндошига хиёнат қилган Субхонқули тахтга чиққач, эшитилмаган вахшийлиқларга киришти. Ўзининг ўн етти-йигирма яшар икки ўғлини (бир кун менга қарши чиқмасинлар деб) фожеа бир суратда ўлдирди. Шу чоғларда Хоразмдан Анушахон келиб, Самаркент, Шаҳрисабзни олиб уч ойғача урушуб, сўнгра чиқиб кетти. Жониға теккан халқ (1113) Субхонқулини ўлдуриб, ўғли Иккинчи Убайдуллони хон кўтардилар. (1122) да Убай

дулло ҳам қариндоши Абулфайзийхон томонидан ўлдирилди. Абулфайзий ўзи ҳам (1159) Рахиймбей томонидан ўлдирилди-да, ҳонлиқ ўзбекнинг Аштарохоний сулоласидан Манғит сулоласига ўтти. Манғит хонлари эса жуда-ям жоҳил, алдовчи кишилар эдилар. Элни ўзларига индирмоқ учун тиланчилар каби тирикчилик қилишга тиришар эдилар.

Шундай тиланчи, шайх, хонн, бола қотили бўлган хонларни гўзал санъатлардан бир нарса англамаслиқлари аниқдир. Бу алдовчи йиртқичларнинг идорасига эзилган эл — улуснинг гўзал санъатлар билан машғул бўлурга вақт тоополмагани ҳам белгилidir. Шу йўлсизлиқларнинг бошланиши билан бирга (Имомқули замонларидан бошлаб) Ўзбекистондан Ҳиндистонга сафар (ҳижрат) масаласи чиқди. Машҳур Бобир Мирзонинг Ҳиндистонга Қурғани Мўғул хоқонлиғи санъатларининг ҳимоясига бор кучи билан тиришар эди. Ўзбекистоннинг рассомлари, шоирлари, мусиқий шунослари, олимлари шунга қараб бора бердилар. Мана шундан сўнг Ўзбекистонда гўзал санъатлар дунёси жонсизланиб қолган. Ундан кейин Қўқонда, Хоразмда, Бухорода орада бир кўруна бошлаган санъат ҳаёти эски ҳолига қайта олманган; яшнаган-да сўнган...

Мана шундай яшнашларнинг биртаси, энг баракатли биртаси сўнг замонларда Хоразмда бўлган. Хоразмнинг ғайратли маориф ходимларидан Бекжон билан машҳур мусиқийшунослардан Муҳаммадюсуф Девоннинг қаламлари билан ёзилиб, (1925) да Маскавда босилган «Хоразм мусиқий тарихчаси» деган муҳим китобча бизга бу тўғрида кўб қийматли маълумот берадир.

«Тарихча»нинг кўрсатишига кўра Хева хони Биринчи Муҳаммадраҳиймхон замонида (1221) машҳур мусиқийшунос хевали Ниёзхонхожа Бухорога бориб, бурундан маълум бўлган шашмақом нағмаларини таибур билан ўрганиб Хевага қайтқан. Ўзига шогирдлар қабул қилиб, шашмақомни ўргата бошлаган. Махсумжон Қозий, Уста Муҳаммаджон сандуқчи, Абдусаттор Маҳрам шул «Ниёзхонхожа мактаби»да етишкан мусиқийшунослар эканлар*.

* «Тарихча»нинг бу сўзларидан «Хоразм ўлкасида Биринчи Муҳаммадраҳиймхондан бурун кучли бир мусиқий бўлмаган ё шашмақом биланмиган экан» каби фикрлар англашилмасун. Шу янглиш фикрининг йўлини тўсмоқ учун «Тарихча»нинг бошланғичида шу сўз босилган.

Мана шу ҳаракат давом этиб борган-да, Иккинчи Муҳаммадраҳиймхон замонда гуллаган. Иккинчи Муҳаммадраҳиймхон замонда энг катта шоир ҳам мусиқийшунос бўлган Полвонниёз мирзабоши Комил мусиқий ўрганиш учун бир қулай йўл ахтаришга тиришадир. Уйлаб, ўйлаб «Хоразм чизиги» аталган нотани ихтиро қиладир.

Полвонниёз Комил «Хоразм чизиги»ни тубандаги асосда тартиб эткан: танбурнинг неча пардаси бўлса, шунча ётиқ (уфқий) чизиқлар чизган. Ҳар пардада тўхтаб, неча йўла чертмак лозим эса, шул пардани кўрсаткан чизиқ узра шунча нуқта қўйган. Бир пардадаги «нағма»ни битириб қайси пардага кўчишни шул икки пардани кўрсаткучи икки чизиқ орасида «тик» (амудий) чизиқлар чизиб кўрсаткан. Мана шу тартибда ўзининг «Хоразм чизиги»ни майдонга қўйган-да, бир куйни шу йўсунда хонга тақдим эткан. Мазкур Полвонниёз Комилнинг ўғли шашмақом куйларини шул «Хоразм чизиги» аталган нота билан ёзиб олган. Шул нотанинг ёрдами билан Хоразм ўлкасида мусиқий ҳаёти янгидан жонлана бошлаган, кенгайган. Кўб мусиқий устодларида етишкан. «Тарихча»нинг кўрсатишига қараганда сўнг замонларда Хоразмда етишкан мусиқийшуносларнинг энг машҳурлари шулар эмишлар:

«Чингизхон Кўҳна Урганчи хароб қилмасдан илгари Кўҳна Урганч шаҳрида сокин бўлган одамларнинг аксариси мусиқийни ўзлари бир ҳунар ва касб ихтиёр қилганлар. Мунинг орқасида ўз оилаларининг «ўнгушуклар»ини таъмин эткандирлар». Ҳурматли муҳаррир ўртоқларимизнинг шу муҳим сўзларига қўшулганимизни билдирмак учун Навоийни шодидликка тортамыз. Машҳур Низомийнинг «Ҳафт пайкар» (етти сурат) номли форсийча бир достони бор. Навоий худди шу Низомийнинг мавзусини олиб «Ҳафт манзар» (етти кўриниш) достонини ёзган. Низомий «Ҳафт пайкар»нинг бир жойида Эроннинг тарихий машҳур мусиқийшуносини гапирадир. Навоий эса, худди шу жойда бир мусиқийшуносни Хоразмдан келтириб гапка соладир:

Чун дуо қилди, деди фарзона
Ки, де ўз кўрганмдин афсона.
Мен-ки, тушмиш бу ён гузар менга,
Мулк-и Хоразм эрур диёр менга.
Санъағим анда саз чалмоқ иши,
Қилмайин мен киби ишимни киши.
Илм-и адвор, фан-и мусиқий,
Мендин-ул, илм бўлди таҳқиқий.

Бурунги замонларда ҳам мусиқий дунёсида Хоразмнинг юксак ўрунли бўлганига Навоийнинг шу сўзлари аниқдир.

1 — Полвонниёз мирзабоши Комил, «Хоразм чизиғи» ни тузган киши, Хоразмнинг буюк шоирларидан саналадир. Тошбосмада босилган шеър девони ўзбекаро машҳурдир. Мусиқийда «Мураббаъ-и Комил» деган бир куй ҳам боғлагандир.

2 — Муҳаммадрасул — мазкур Полвонниёз Комилнинг ўғлидир. Шоир, олим бир киши эмиш. Отаси томонидан тузилган нота билан бутун шашмақом куйларини ёзгандир. Мусиқийда кўб куйлар боғлаган. Араб, форс тилларидан ўзбекчага анчагина нарсалар ҳам таржима эткан.

3 — Иккинчи Муҳаммадраҳиймхоннинг ўзи ҳам улуғ мусиқийшунослардан саналадир. «Мухаммас-и феруз», «сақийл-и феруз» каби кўб куйлар боғлаган. Шеърда тахаллуси «Феруз»дир.

Булардан бошқа Қанбарбобо, Муҳаммад Ўаъқуб фозачи, Худойберган Муҳркан Дўнмас Қаландар, Ризо Бахший, Суйав Бахший, Абдурахмонбек гижжакчи, Абдулло Межана гижжакчи, Муҳаммад Ўаъқуб Харрот гижжакчи, Ўаъқуб Буломончи (балабончи) каби энг буюк устодлар Хоразмда етишкан, сўнг замон мусиқийшунослари эканлар. Буларнинг ҳар бири тўғрисида кенг маълумот «Хоразм мусиқий тарихчаси»да ёзилгандир.

СЎНГ СЎЗ

Мана шу узун гаплар билан мусиқиймизнинг тарихий бойлиғини оз-моз кўрсаткан каби бўлдиқ. Бироқ бу, бой мусиқиймизнинг сўнг кунлари, инқилобга қадар бўлган ҳоли жуда ёмон, жуда ачинарлик эди. Назариётчи мусиқийшуносларимиз йўқолган, беклар, хонларнинг турли фожеа зулмлари элнинг томоша ҳавасларини битирган, муллалар, эшонлар, шайхларнинг аҳмоқ таъассублари гўзал санъатлар томирини қурутқан эди. Мусиқиймизни бу фожеали ҳолдан қутқариш учун на куч, на йўл, на ғайрат, на пул... ҳеч нарса йўқ эди. Оврўпо билан оз-моз танишиб, кўзи очилиб тараққийпарвар бўлганларимиз танбур, дуторларимизнинг, чилим, носқовоқларимиз қадар ўлумга маҳкум эканлигига жуда қаттиғ имон кетирган, улар ўз мусиқийларидан нафрат қилар, уялар эдилар. Улуғ инқилоб бўлди. Таъассубнинг, зулмнинг, адолатсизликнинг томирлари қуритилди. Ўзбек тили, ўзбек адабиёти, унинг хўжалиғи, унинг мусиқийсини кўтаришка, юксалтишка йўллар очилди. Пуллар тахенс этилди, махсус идоралар қурулди. Ижтимоий инқилобнинг мана шунча моддий-маънавий ёрдами натижасида мусиқиймиз янгидан тирила бошлади. Тошкентда, Бухорода, Самаркент ҳам Фарғонада миллий мусиқий техникумлари очилди. Ҳеч бўлмағанда бор техникумларда миллий мусиқий тўғарақлари қурулди. Танбур, най, ғижжак, қўбуз каби чолғуларимиз янгидан ишка киришди, ҳатто Фулом Зафарийнинг Ҳалимаси билан бирга саҳналарда ҳам ўзини кўрсатиб олқишланди. Юксалиш, кўтарилиш шу билангина қолмади. Қуйларимизни нотага олиш йўлига киришилди. Бошлаб атоқли ашулачиларимиздан Қори Йаъқуб ҳам рус мусиқийшуноси Н. Н. Миронов томонидан бир неча ашулаларимиз нотага олиниб бостирилди. Менинг фикримча бу тўғрида тўла хизматни Бухородағи Шарқ Мусиқий Мактаби қилди.

Бу мактаб рус мусиқийшуносларидан озод санъаткор В. Я. Успенский билан бирга икки йил тиришиб, шашмақомни нотаға олдирди, ҳам маориф ҳисобида беш минг нухса бостиришға муваффақ бўлди., Бухородағи Шарқ Мусиқий Мактаби ўзининг бу хизмати билан Маскавда «Этнографическая Ассоциация Государственного института Музыкальной Науки»нинг диққатини ўзига тортди. Ҳатто мазкур идора томонидан Мактабнинг бу хизматига раҳбарлик қилинганларға ташаккурнома юборилди. Мен ўзим Маскавда эканимда Мактабнинг бу хизматига жуда катта қиймат берганини Русия Санъат Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор В. М. Беляевнинг ўзидан эшитдим.

Бундан кейин ўзбек Илмий Шўросининг раҳбарлиги билан Тошкентда Ғулом Зафарий ҳам В. Я. Успенский томонидан нотаға олиш хизмати давом эттирилди. Буларнинг ишларининг яқинларда босилиб чиқишиға қараб турубмиз.

Инқилобдан кейин мусиқиймиз йўлида кўрулган улғу хизматларнинг биртаси хоразмли Бекжон ҳам Муҳаммадйусуф Девон ўртоқлар томонидан ёзилиб, Маскавда (1925) да бостирилган «Хоразм мусиқий тарихчаси»дир. Эллик беш беллик бу китобчада шашмақомнинг Хоразмдағи вазиятини, «Хоразм чизиғи» отли нотанинг ихтиройи, ҳам Хоразм чолғучилари тўғрисида тугал, унумли маълумот берадир. Мусиқийимизнинг юксалиши йўлидағи бу хизматлар мундан кейин ҳам, албатта, давом этдирилгусидир, давом этдирилмакдадир. Маориф Комиссарлигимиз, Илмий Шўромиз, Илмий Марказимиз каби бу илмий хизматнинг хомийлариға шу тўғрида бизнинг ҳам кичкинагина арзачамиз бор. Шунини тақдим қилиб ўтушни муносиб кўрамиз:

Оврўпо мусиқаси ўзининг энг кейинги давриға бориб еткан. Бундан илгари бора олмайди. Оврўпо мусиқа олимлари ўз ишларини илгари бостиришқа тиришадирлар, турли йўллар тушуниб ахтарадирлар. Кўблари бизнинг шарқ мусиқийимизға мурожаат қилиб, шунинг асосларидан фойдаланишдан бошқа чора қолмаганини сўйлайдирлар*. Шунинг учундир-ким, шарқ мусиқийси-

* Буларни Русия Санъат Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор Беляев эътирофиға таяниб айтаман. Профессор билан Маскавда кўрушганимни юқорида ёзган эдим.

нинг аҳамияти Оврўпонинг илм, санъат доираларида кундан-кун ортмоқдадир. Мусиқийинмизнинг Шарқ мусиқийилари орасида муҳим ўрун тутқани, ҳамда унинг тарихий бойлиғи шу қийматсиз китобчадан оз-моз англашилган бўлса керак. Мусиқийинмизни илгари бостириш, унинг асосларини илмий йўсунда текшириб майдонга қўйиш — ҳам ўз мусиқийимиз бўлгани учун, ҳам байналминал санъат дунёсига ушумли хизмат аталгани учун бизга лозимдир. Бу муҳим хизматни давом эттиришда шу нуқталар кўзда тутилса эди, деб умид қилмоқдаман:

Бу кунги миллий мусиқий мактабларимизни кўпайтира олмасақ, камайтиришни ҳам ўйламайлиқ, буларга моддий, маънавий ёрдам бериб ишларимизни йўлга қўйайлиқ.

Бу мактаблардан биринчи бўлб чиққан талабаларимизни Русиядаги мусиқа техникумларига, улардан сўнгра мусиқа институтларига юборайлиқ. Чунки бизнинг мусиқийимизнинг бу кунги маданият дунёсида ўз ўрнини олиши мана шу талабаларнинг хизматлари билангина мумкин бўлур. Табиий, бу мақсадга эришмак учун миллий мусиқий мактабларимизда рус тили ҳам нота дарслари киргизишимиз лозим бўладир. Бухородаги Шарқ Мусиқий Мактаби ўз пружраммасини шу йўлда тузгандир.

Ҳам ўз мусиқийимиз, ҳам Оврўпо мусиқасини яхши билиб олган мана шундай талабаларимиз етишкунча, Оврўпо мусиқа олимларининг ёрдамлари билан куйларимизни нотага олдиришда Оврўпо мусиқасининг оҳанг усулларига эргаштирмайлиқ. Оврўпо оҳанг усулларидан кўз юмуб, куйларимизнинг ўз оҳангида қолишига шайлиқ (бу тўғрида В. Я. Успенскийнинг катта тажрибаси бордир). Оврўпо оҳанг усулларига эргаштириб олинган куйларнинг этнографий нуқтасидан аҳамиятини йўқотқанимиз каби уларнинг ўзбеклигини ҳам йўқотқан бўлурмиз.

Шашмақом куйларини нотага олишга улуғ хизматлари бўғанлар: I — шашмақомнинг «наسر» бутоғини, мусиқамизнинг бутун усулларини, ҳам Бухорода мусиқамизнинг бир ярим асрлик тарихини билгучи Ота Жалол Носир ўғли. II — шашмақомнинг мушқилот бутоғини билгучи Ота Ғиёс Набий ўғли. III — шашмақомни нотага олган озод санъаткор В. Я. Успенский.

ИЗОҲЛАР

¹ «Татаббуъот» ҳозирги «изланишлар»нинг табиийси.

² Ҳозирги ғарблаг «рок»нинг мазкур «рок»ка луғавий алоқаси бор.

³ Узанмоқ — бир муддат давом этмак.

⁴ Сўзанмоқ — чўзилмоқ.

⁵ Ун иккинчиси тушиб қолган. Бу ерда Фитрат «усул доиралари» деб атаган нарсани шарқ муסיқийшунослари «ийқоъ даврлари» ва «зарб даврлари» деб атайдилар. Аммо Фитратнинг бу ўринда «усул» сўзидан фойдаланишининг сабаби мазкур сўзнинг омма тилида «ийқоъ»га яқин маънодаги ғарбча «ритм» сўзининг муодили сифатида қўлланишидир.

Аслида «асл» ва унинг кўплиги «усул»нинг шарқ муסיқийшунослигида ўзгача маънолари бор.

Бу ўринда «доира» сўзи ўрнида «давр» сўзи бўлиши маъқул эди. Баъзи рисодаларда, масалан, Кавкабийнинг рисоласида «доира» қўлланган бўлса-да (қаралсин: Нажмиддин Кавкабий, Рисолаи муסיқи, Рисола дар баъни дувозлахмақом, Ирфон Душанбе, 1985, 53-с.), ўзга рисодаларда, жумладан Абдурахмон Жомийнинг рисоласида «доира» (кўплиги «даврий») атамасини мақом ёки нарда турларига нисбатан ишлатилган. Ийқоъга нисбатан эса «давр» (кўплиги «адвор») истилоҳи қўлланган. Давр ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун Жомийнинг рисоласидан бир мисол келтирамиз:

Туркий даври. Тўртта тури бор. Биринчиси — асли (ўзаги) янги туркий. У йиғирма ниқрадан иборат. Алфози (яъни руқилари) икки сабаб-и Хафийф (тан) орасида тўрт фосила (тананан): та: тананан тананан тананан тананан тан — муфтаъилун мутафоъилун фаъилотун вазнида.

Иккинчиси — асли қадим туркий. Йиғирма тўрт ниқра. Алфози — асли янги туркийнинг алфозининг охирига бир фосила (тананан) орттирилган...

Учинчиси — туркий-и Хафийф (сигил) ўн икки ниқра:

тан тап танан танан — фаълун фоъилун вазнида. Унинг учта зарби бор, биринчи сабаб—и хафийф (тан)нинг «т»сида ва икки фосила (тананан) «т»ларида (Абдурахмон Джами, Трактат о музике, Ташкент, 1960, в. 446 а).

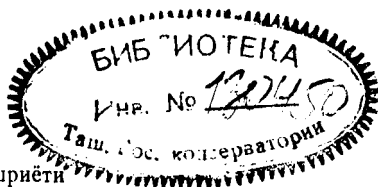
Демак ийқоъ даври ёки зарб даври ниқраларнинг сони, руқиларнинг сони ва тури ҳамда зарбларнинг сони ва ўрни билан белгиланар экан.

⁶ Фитратнинг бу фикри жуда тўғри. «Сабаб», «ватал» ва «фосила»лардаги умумийлик «ҳижо»нинг ҳам толушшунослик, ҳам

ФИТРАТ

ЎЗБЕК КЛАССИК
МУСИҚАСИ
ВА УНИНГ ТАРИХИ

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси «Фан» нашриёти
1993

Рисола нашри бизга ҳаёт дарсини ўқитган устозларимиз Ўлмас
ака Муҳаммад Шарифнинг ва Аҳмадҷон Инъомҷон ўғлининг қутлуғ
ёшга киришлари санасига бағишланди.

Нашрига тайёрловчи ҚАРИМБЕК ҲАСАН

Шарҳловчи АЛИБЕК РУСТАМ

Муҳаррир АСРОР САМАД

Илмий-оммабон адабиёт

Абдурауф Фитрат

**ЎЗБЕК КЛАССИК МУСИҚАСИ
ВА УНИНГ ТАРИХИ**

ЎзРФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
«Нур» — 1993, Тошкент, Халқлар дўстлиги, 28.

Мусаввир М. Самойлов
Тех. муҳаррир С. Собирова
Мусаҳҳиҳ Ш. Аминова

ИБ № 6252

Теринга берилди 10.10.92. Боснига рухсат этилди 25.02.93. Формати
84×108¹/₃₂. Босмахона ёзув қоғози. Шартли босма тобоқ 2,94. Нашр тобоқ
3,04. Жами 3000. Буюртма № 2617. Баҳоси шартнома асосида.

ЎзРФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузурдаги Тошкент китоб-журнал
фабрикасида босилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Ф 4702620104—3-620
М 355 (04)—93 рез. 93

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 1993 йил.

ISBN 5-648-01942-4

